

Blik op een omstreken verleden

Een onderzoek naar de reacties in de pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*

Student: Leontine Loudon

Studentnummer: 4223551

Onderwijsinstelling: Universiteit van Utrecht

Studie: Internationale Betrekkingen in historisch perspectief

Eerst lezer: Jacco Pekelder

Tweede lezer: Marloes Beers

Plaats: Utrecht

Datum: 11 februari 2016

Aantal woorden: 22677

¹ Foto: Universiteit van Heidelberg: http://www.uni-heidelberg.de/fakultaeten/philosophie/zegk/histsem/forschung/PuHi_Amt.html, geraadpleegd op 26 januari 2016.

Woord vooraf

In deze scriptie beschrijf ik een onderzoek dat ik heb gedaan naar de reacties in de Duitse pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*. De keuze voor dit onderwerp brengt drie van mijn grote interesses bij elkaar: Duitsland, de Tweede Wereldoorlog en buitenlandse politiek. In overleg met mijn begeleider, de heer Jacco Pekelder, is de keuze op dit onderwerp gevallen.

Voor u de bladzijde omslaat en begint aan de samenvatting, zou ik graag van de gelegenheid gebruik maken om een aantal personen te bedanken, die mij hebben geholpen tijdens het verrichten van mijn onderzoek. Allereerst wil ik mijn begeleider Jacco Pekelder bedanken voor zijn hulp bij het schrijven van deze scriptie. Zijn kritische blik, in combinatie met zijn hulpvaardigheid, hebben mij enorm geholpen bij het uitvoeren van dit onderzoek. Ook zou ik mijn tweede lezer Marloes Beers willen bedanken voor de tijd en moeite die zij heeft gestopt in het lezen en beoordelen van deze scriptie.

Tot slot bedank ik Wessel, mijn ouders en mijn zusje Eveline voor hun onvoorwaardelijke steun en hulp tijdens het schrijven van deze scriptie en gedurende mijn gehele studie-tijd.

Leontine Loudon

Utrecht

Samenvatting

Dit is een onderzoek naar de reacties in de Duitse pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* uit 2010. De aanleiding voor dit onderzoek is dat in voorgaande onderzoeken niet alle gepubliceerde artikelen in beschouwing zijn genomen en daarom onvolledig zijn. Daarnaast legden deze onderzoeken de focus op de voortgang van het debat en minder op de inhoud. Deze constatering hebben geleid tot de volgende onderzoeksvraag: Hoe werd er in de Duitse pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* gereageerd? Op grond van praktische overwegingen is 'de Duitse pers' beperkt tot twee kranten, te weten de *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)* en de *Süddeutsche Zeitung (SZ)*. Naast het primaire bronnenonderzoek aan de hand van deze kranten is gebruik gemaakt van secundair onderzoek in de vorm van desk-research. Drie opvallende resultaten die aan het licht kwamen zijn: 1) de *SZ* publiceerde aanzienlijk minder artikelen dan de *FAZ*, 2) de onenigheid in het debat lijkt veelal over details te gaan en 3) een groot deel van de auteurs heeft een achtergrond als onderzoeker of medewerker van *das Amt*. De reacties in de pers zijn onder te verdelen in neutraal, positief, kritisch of 'kritiek op kritiek'. De meeste artikelen zijn te vinden in de kritische categorie. Dit onderzoek zet het debat tevens in het licht van *Geschichtspolitik*: hoe de Duitse politiek om gaat met het naziverleden. In dit verband laat dit onderzoek zien dat er een aantal zaken onderbelicht zijn. Nader onderzoek zou zich kunnen richten op het waarom van de publicatie en de gevolgen ervan voor het imago van 'Das Auswärtige Amt'.

Inhoudsopgave

Woord vooraf.....	3
Samenvatting.....	4
Inhoudsopgave.....	5
1 Inleiding.....	9
1.1 Aanleiding.....	9
1.2 Wetenschappelijk debat	10
1.3 In de media.....	12
1.4 Debat onder de loep	13
1.5 Hiaat	14
1.6 Centrale vraag en deelvragen	15
1.7 Relevantie.....	16
1.8 Afbakening.....	18
1.9 Vooruitblik.....	19
2 Theoretisch kader	20
2.1 Geschichtspolitik: omgaan met het verleden	20
2.2 Geschichtspolitik: het concept.....	21
2.3 Geschichtspolitik: drie voorbeelden	23
2.4 Conclusie	25
3 Das Amt und die Vergangenheit	27
3.1 Wat voorafging.....	27
3.2 Aanleiding.....	28
3.3 Bolwerk van verzet?	30
3.4 Uitkomsten	32
3.5 Wetenschappelijke reacties	35

3.6 Het debat in kaart gebracht	38
3.7 De gevolgen van het boek	40
3.8 Conclusie	41
4 Methodologie.....	43
4.1 Type onderzoek.....	43
4.2 Dataverzameling en -verwerking	43
4.2.1 FAZ & SZ.....	43
4.2.2 Selectie onderzoekseenheden	45
4.3 Data-analyse.....	45
5 Reacties FAZ en SZ	47
5.1 Neutraal.....	47
5.2 Positief.....	50
5.2.1 Onderzoek is correct.....	50
5.2.2 Das Amt was fout.....	52
5.3 Kritisch.....	53
5.4 Kritiek op kritiek	58
5.5 Conclusie	60
6 Conclusie	62
6.1 Beantwoording van de hoofdvraag in een context geplaatst.....	62
6.1.1 Het debat in de FAZ en de SZ: conclusies	62
6.1.2 Het debat in de FAZ en de SZ: Geschichtspolitik?	63
6.2 Vergelijking met andere analyses van het debat.....	67
6.3 Wetenschappelijke opmerkingen	68
6.3.1 Beperkingen onderzoek.....	68
6.3.2 Suggesties voor nader onderzoek	69
7 Bronnen en Literatuur.....	70

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In 2005 gaf de Duitse minister van Buitenlandse Zaken, Joschka Fischer, een onafhankelijke commissie de opdracht de rol van 'das Auswärtige Amt', het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, tijdens Het Derde Rijk (1933-1945) en de omgang met het verleden door het ministerie na 1945 te onderzoeken. De aanleiding hiertoe vormde een discussie over het al dan niet plaatsen van in memoriams in het interne tijdschrift voor oud-medewerkers van het departement, die lid waren geweest van de Nationalistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP).

De commissie, bestaande uit de vier historici van verschillende universiteiten, Eckart Conze (Marburg), Norbert Frei (Jena), Peter Hayes (Evanston/Illinois) en Moshe Zimmermann (Jeruzalem), zou:

Die Geschichte des Auswärtigen Dienstes in der Zeit der Nationalsozialismus, den Umgang mit dieser Vergangenheit nach der Wiedergründung des Auswärtigen Amtes 1951 und die Frage personeller Kontinuität beziehungsweise Diskontinuität nach 1945 aufarbeiten.²

Oftewel, de onderzoekscommissie zou de geschiedenis van 'das Auswärtige Amt' tijdens het naziregime, de omgang met deze geschiedenis na de heroprichting in 1951 en het vraagstuk over het aanblijven van werknemers na 1945, onderzoeken.

Joschka Fischer was in 1998 aangesteld als minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet van bondskanselier Gerard Schröder. Nadat de partij CDU van bondskanselier Kohl de verkiezingen in september 1998 had verloren, moest Kohl plaats maken voor een nieuwe bondskanselier die op basis van een nieuwe coalitie in de Bondsdag een regering vormde. Het unieke aan deze wisseling van kabinet was het feit dat een overwegend christendemocratische regering werd opgevolgd door een sociaal-democratische regering. In zijn autobiografie zegt Fischer daarover: 'Zum ersten Mal würde die Bundesrepublik

² Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 12.

Deutschland von einer linken Mehrheit regiert werden, nicht Mitte-Links, wie es die Sozialliberale Koalition gewesen war, sondern Links.³

Het in 2005 door Fischer geïnitieerde onderzoek – dat in 2010 onder de naam *Das Amt und die Vergangenheit* werd gepubliceerd – zorgde direct voor een controverse in de (inter)nationale media. Die opschudding is te wijten geweest aan het feit dat de uitkomsten het tot dan toe breed gedragen imago van ‘Das Auswärtige Amt’ tijdens de naziperiode, ontkrachten. Het van oudsher elitair instituut op de Wilhelmstraße, in het vervolg van deze scriptie *das Amt* genoemd, had namelijk een onschuldig imago wat betreft de betrokkenheid bij de misdrijven tijdens het naziregime. Binnen de dienst bestond het beeld dat de medewerkers zich afstandelijk hadden opgesteld tegenover de nationaalsocialistische politiek en de bijbehorende denkbeelden.⁴ Sterker nog, *das Amt* had zichzelf een imago toegeschreven waarin het een bolwerk van verzet zou zijn geweest. Volgens het onderzoek blijkt dit beeld echter niet te kloppen: het ministerie had zich niet alleen niet verzet tegen het nazibewind, het had willens en wetens meegewerkt aan de vervolging van Joden in Europa.⁵ Door de opzienbarende uitkomsten van *Das Amt und die Vergangenheit* en het gevoelige onderwerp, zorgde de publicatie van het boek voor een fel en slepend debat in de wetenschap en in de media.

1.2 Wetenschappelijk debat

De wetenschap reageerde verdeeld op het onderzoek van de onderzoekscommissie. Een deel van deze wetenschappelijke reacties verscheen in de vorm van een wetenschappelijk artikel, maar de wetenschappelijke discussie werd ook gevoerd via publicaties in verschillende kranten. Het debat is grofweg te verdelen in twee kampen.

Het kamp dat het onderzoek fel bekritiseerde bestond onder meer uit historici als Johannes Hürter, Stefan Troebst en Peter März. Hürter, historicus en medewerker van het Institut für Zeitgeschichte in München, zwengelde het geschiedwetenschappelijke debat aan door een zeer kritische recensie te publiceren in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, waarin hij de onderzoekers onverschilligheid, inconsequentie en kortzichtigheid verwijt. Troebst,

³ Joschka Fischer, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik-vom Kosovo bis zum 11. September*, Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch 2007, pp. 15-45.

⁴ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 11-12.

⁵ Ibidem

professor culturele geschiedenis van Oost-Europa aan de universiteit van Leipzig, sloot zich aan bij Hürter door te claimen dat andere onderzoeksliteratuur was genegeerd en bestempelde het boek als oppervlakkig. März, eveneens een Duitse historicus, legde de onderzoekers in het *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat* opportunisme en het ongefundeerd leggen van verbanden ten laste.⁶ Daniel Koerfer, honorair professor aan de Vrije Universiteit Berlijn, schreef zelfs een boek, *Diplomatenjagd*, waarin hij naar eigen zeggen het onjuiste beeld van de geschiedenis van das Amt recht zet. Hij onderzoekt in het boek het ontstaan van de onderzoekscommissie en buigt zich over conclusies van de onderzoekscommissie die volgens hem niet kloppen.⁷ Ook andere historici, zoals Magnus Brechtken, Richard Evans en Michael Mayer, maakten deel uit van het kritische kamp.

Het andere kamp werd aangevoerd door de uitvoerders van het onderzoek (voornoemde Conze, Frei, Hayes en Zimmermann), die via verscheidene publicaties de aanvallen op hun onderzoek pareerden. Moshe Zimmermann reageerde op Hürter door te stellen dat diens recensie in het *Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte* onderdeel was van een politieke agenda, waarbij hij oud-medewerkers van das Amt probeerde te ontlasten van schuld. Alan Posener, journalist bij *Die Welt*, sloot zich daarbij aan door Hürter ervan te beschuldigen zich in principe te keren tegen historisch onderzoek naar schuld-kwesties, die stammen uit de tijd van het nationaalsocialisme. De discussie laaide verder op door een stellingname van de onderzoekscommissie in mei 2011 tegenover Hürter. Zijn verwijt van kortzichtigheid werd van replek gediend door te stellen dat een overzichtswerk verder moest kijken dan de individuele gevallen.⁸ De Amerikaanse historicus Christopher Browning, en tevens auteur van het boek *Die Endlösung und das Auswärtige Amt*, sloot zich aan bij de onderzoekscommissie en bestempelde het boek als een waardevolle bijdrage aan de wetenschappelijke literatuur.⁹

Niet alle wetenschappers kozen een duidelijke kant. Wigbert Benz, recensent voor meerdere Duitse kranten, erkende het verwijt dat sommige veronderstellingen als

⁶ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit teil 1', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015.

⁷ Daniel Koerfer, *Diplomatenjagd: Joschka Fischer, seine unabhängige historikerkommission und das Amt*, Strauss Medien Edition 2013, p. 15-24.

⁸ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit teil 1', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015.

⁹ Christopher R. Browning, 'Das Ende aller Vertuschung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 december 2010.

vanzelfsprekend werden geponeerd, maar zag het boek vooral als een enorme prestatie. Gisela Diewald-Kerkmann, professor Geschiedenis aan de universiteit van Bielefeld, liet ook weten *Das Amt und die Vergangenheit* te zien als een zeer belangrijke bijdrage in het doorlichten van de onschuld-mythe binnen das Amt.¹⁰ Ook de Duitse historica Marie-Luise Recker heeft geen uitgesproken positieve of negatieve mening over het eindresultaat van de onderzoekscommissie.¹¹

1.3 In de media

Ook in de nationale media ontstond een fel en slepend debat over de rol van Das Amt gedurende het nazibewind. Zo stelde de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* zich kritisch op tegenover het onderzoek. *Der Spiegel* oordeelde eveneens scherp, waarmee het tijdschrift zich aan de rechts-conservatieve kant schaarde. Het links-liberale kamp – bestaande uit de *Frankfurter Rundschau*, die *Tageszeitung* en, minder uitgesproken, de *Süddeutsche Zeitung* – liet een ander geluid horen. De kranten aan deze zijde schaarden zich juist meer achter de onderzoekscommissie. De grote dagbladen *Die Welt* en *Die Zeit* namen niet deel aan het debat, wat opvallend kan worden genoemd omdat ze bij een eerdere grote controverse over het naziverleden, de ‘Historikerstreit’ uit de jaren tachtig, juist een centrale rol speelden.¹² In paragraaf 2.3 wordt daar nog nader op in gegaan.

In het buitenland werd het boek over het algemeen positief ontvangen. Zo zei de vice-president van het American Gathering of Holocaust Survivors and their Descendants dat Duitsland op deze manier een eerlijke en pijnlijke blik op het eigen verleden wierp. In de literatuursectie van *The Times* (Londen) verscheen een recensie van historicus Holger Nehring, waarin hij stelde dat dit een van de meest belangrijke boeken over de moderne Duitse geschiedenis was.¹³ Andere buitenlandse kranten, zoals *El País* (Madrid) en *Le Temps* (Parijs), gaven geen mening maar deden slechts verslag van de publicatie van het boek.¹⁴

¹⁰ Christian Mentel, ‘Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit teil 1’, <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015.

¹¹ Marie-Louise Recker, ‘Das Auswärtige Amt und seine Vergangenheit’, in: *Historische Zeitschrift*, 2011, nr 1, pp.125-136.

¹² Christian Mentel, ‘Die Debatte um das Amt und die Vergangenheit’, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 40-42.

¹³ Holger Nehring, ‘Skeletons in the filing cabinet’, *The Times*, 15 april 2011.

¹⁴ Laura Lucchini, ‘La Historia reciente de Alemania es una fuente inagotable de sorpresas’, *El País*, 2 januari 2011 en Christophe Bourdoiseau, ‘Rapport accablant sur le passé nazi de la diplomatie; Quatre historiens ont remis au ministre des Affaires étrangères, Guido Westerwelle, les conclusions de cinq ans de travaux. Des diplomates nazis avaient repris du service après la guerre sans être inquiétés’, *Le Temps*, 29 oktober 2010.

1.4 Debat onder de loep

Het wetenschappelijke debat en het debat in de media zijn inmiddels al onderwerp geworden van onderzoek. Verschillende historici hebben het debat bondig of uitgebreid geanalyseerd. Ook zijn de uitkomsten van het onderzoek en het debat al aanleiding geweest voor nader onderzoek naar de rol van das Amt.

Zo buigt de Franse historica Nele Wissman zich over de vraag waarom deze publicatie tot zo een fel debat leidde, terwijl er eerdere onderzoeken naar de rol van das Amt tijdens het nazibewind, van de hand van Christopher Browning en Hans-Jürgen Döscher, nauwelijks aandacht kregen.¹⁵ Historicus Magnus Brechtken vat een aantal kritiekpunten samen en wijst er op dat het belangrijk is om rationeel te blijven in een dergelijk debat.¹⁶

Christian Mentel, wetenschappelijk medewerker van het Zentrum für Zeithistorische Forschung (ZZF), schreef op de historisch-wetenschappelijke website *Zeitgeschichte-online* een tweedelig artikel dat het debat bondig samenvat: 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit'. In deel I wordt het wetenschappelijke debat beschreven en in deel 2 komt het debat in de pers aan bod.¹⁷ In een ander artikel op de website van Bundeszentrale für politische Bildung plaatst Mentel het debat in een bredere context. Dat wil zeggen, het wetenschappelijke debat wordt in dit artikel samen met de discussie in de pers behandeld.¹⁸

In 2013 schreef Mentel samen met Martin Sabrow, directeur van het ZZF, een boek dat het debat naar aanleiding van het onderzoek uitgebreid weergeeft. Ze hebben de belangrijkste artikelen uit het debat gebundeld, geven aanwijzingen voor het invoegen van de contextuele feiten en achtergrondinformatie en stellen manieren voor om het debat in

¹⁵ Het gaat om de boeken *Die Endlösung und das Auswärtige Amt* van Chrisopher Browning en *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der „Endlösung“* van Hans-Jürgen Döscher in het artikel van Nele Wissman, 'Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich' in: *Politique Etrangère*, nr. 3, 2011, pp.674-677

¹⁶ Magnus Brechtken, 'Mehr als Historikergeplänkel: die Debatte um 'das Amt und die Vergangenheit'' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 1, 2015, p. 59-92.

¹⁷ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit' teil 1 und 2, <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit>, geraadpleegd op 10 oktober 2015.

¹⁸ Mentel, Christian, 'Die Debatte um 'Das Amt und die Vergangenheit'', in *Aus Politik und Zeitgeschichte, Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 38-46.

de politieke cultuur en de wetenschap te verankeren. Naar eigen zeggen van de auteurs is het boek uitdrukkelijk geen interpretatie van het debat, maar een documentatie.¹⁹

Ook Johannes Hürter en Michael Mayer geven een overzicht van het debat. In hun boek *Das Auswärtige Amt in der NS-diktatur* geven zij niet alleen een analyse van het debat geven, maar bouwen voort op de knelpunten die daaruit voortkwamen. Naar aanleiding van een conferentie in juni 2013 over de stand van het onderzoek betreffende de rol van das Amt tijdens het nazibewind, georganiseerd door het Insitut für Zeitgeschichte München-Berlin en Akademie für politische Bildung Tutzing, hebben meerdere historici een bijdrage aan het boek geleverd, waaronder ook Moshe Zimmermann en Eckart Conze.²⁰

1.5 Hiaat

In de bestaande literatuur ontbreekt een uitgebreide beschrijving van het debat in de pers naar aanleiding van de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*, waarbij alle artikelen worden meegenomen. Er is, met andere woorden, een hiaat in de literatuur over dit onderwerp. Zoals in paragraaf 1.4 en 3.6 te lezen is, richten zowel het artikel van Magnus Brechtken als dat van Nele Wissman zich op de manier waarop het debat naar aanleiding van *Das Amt und die Vergangenheit* in te passen valt in de historische context, maar beide artikelen zijn kort en beperken zich tot een beperkt aantal argumenten en stukken. Christian Mentel gaat met zijn artikelen op *Zeitgeschichte-online* en de Bundeszentrale für politische Bildung weliswaar dieper in op de chronologie van het debat, maar hij blijft aan de oppervlakte als het gaat om de inhoud van het debat.

Mentel en Sabrow stellen in hun boek dat zij de belangrijkste stukken uit het debat behandelen, met als doel een overzicht van de beschikbare documentatie te bieden. Het bezwaar van hun aanpak is echter, dat de auteurs zelf de 'belangrijkste' stukken hebben geselecteerd. Dit betekent dat zij toch zelf hebben ingeschat welke artikelen de belangrijkste rol speelden in het debat. In paragraaf 1.7 zal worden uitgelegd waarom het van belang is dat alle artikelen in de beschrijving worden meegenomen, ook die van onbekende burgers.

¹⁹ Martin Sabrow en Christian Mentel, *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit: Eine deutsche Debatte*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag 2013, pp. 9-13.

²⁰ Johannes Hürter en Michael Mayer, *Das Auswärtige Amt in der NS-diktatur*, Göttingen: Walter de Gruyter 2014, p. VII.

Een ander bezwaar van de aanpak van Mentel en Sabrow is dat ze de door hen gekozen artikelen chronologisch hebben ingedeeld. Zo is voor de lezer niet duidelijk welke thema's het belangrijkste waren en hoe de verhouding is tussen artikelen met een positieve en met een negatieve beoordeling van het onderzoek. Hun boek is vooral gericht op de voortgang van het debat en de artikelen zijn ook op dat criterium geselecteerd en niet zozeer op grond van de inhoud. Opvallend is ook dat het boek wel een inleiding bevat, maar geen conclusie.²¹

Wetenschappelijke bestudering van het debat in de pers naar aanleiding van de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* aan de hand van alle verschenen artikelen zou een belangrijk hiaat in de wetenschappelijke literatuur opvullen. Het onderzoek in deze scriptie kan daar een bijdrage aan leveren.

1.6 Centrale vraag en deelvragen

Dit onderzoek richt zich – aan de hand van bovenstaand hiaat in de wetenschappelijke literatuur – op de volgende centrale vraag:

Hoe reageerde de Duitse pers (te weten: de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en de *Süddeutsche Zeitung*) op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*?

Deze centrale vraag is uitgewerkt in de volgende vier deelvragen:

- 1) In welk theoretisch kader is het debat in de pers na de publicatie van het onderzoek te plaatsen? **(Hoofdstuk 2)**
- 2) Wat is de publicatiegeschiedenis (aanleiding, uitkomsten, effect) van *Das Amt und die Vergangenheit*? **(Hoofdstuk 3, paragraaf 1t/m3 en paragraaf 7)**
- 3) Welke vorm nam het wetenschappelijke debat aan omtrent *Das Amt und die Vergangenheit*? **(Hoofdstuk 3, paragraaf 5 en 6)**
- 4) Wat waren de reacties in de *FAZ* en de *SZ* op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*? **(Hoofdstuk 5)**

²¹ Martin Sabrow en Christian Mentel, *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit: Eine deutsche Debatte*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag 2013, pp. 9-43.

1.7 Relevantie

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt vooral in het feit dat voorgaande beschrijvingen van het debat niet volledig zijn. De bestaande beschrijvingen van het debat zijn ofwel kort, ofwel ze laten artikelen weg. Deze scriptie kan aanzet geven tot nader uitgebreid onderzoek naar de beeldvorming van das Amt in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en de *Süddeutsche Zeitung* maar ook in andere kranten en andere publieke communicatiekanalen, zoals televisie, radio en in de politiek. Wat deze scriptie ook wetenschappelijk relevant maakt, is de bijdrage aan het inzicht hoe ministeries, en ministers van Buitenlandse Zaken in een binnenlands krachtenveld zitten waarbij imago een belangrijke rol speelt.

Volgens de politicoloog Joseph Nye wordt imago steeds belangrijker door de toenemende stroom aan informatie die burgers ontvangen. De media spelen hierin een belangrijke rol en politici zijn daardoor voortdurend bezig met het in stand houden van hun geloofwaardigheid.²² Dit speelt ook een rol bij de positie van een land op het internationale toneel. Nye geeft aan dat imago een vorm is van soft power. Anders dan met geld of dwang, kan een land andere landen aan zijn kant krijgen of overtuigen door bijvoorbeeld goed gedrag, aantrekkelijke normen en waarden en een hoog niveau van welvaart en openheid.²³ Met andere woorden: een imago is zeer belangrijk in de internationale betrekkingen. Deze case-study werpt een licht op de Duitse kwestie.

De politieke relevantie heeft betrekking op de mogelijke aantasting van het (inter)nationale beeld van Duitsland als internationale 'Zivilmacht'. Volgens de politicologen Hanns Maull en Sebastian Harnisch streven 'Zivilmachten' actief naar een stabiele en geciviliseerde wereld, waarbij conflicten worden opgelost zonder gebruik van wapens. Dit soort landen promoten het internationaliseren van geaccepteerde normen en wijzen militair ingrijpen ten behoeve van het opleggen van regels af.²⁴ In een ander artikel noemt Maull Duitsland een van de voorbeelden van een 'Zivilmacht'. De oorsprong hiervan ligt logischerwijs in de tamelijk militaristische geschiedenis van het land en de lessen die daaruit na 1945 in de Bondsrepubliek Duitsland zijn getrokken. Volgens Maull hebben historische

²² Joseph Nye, 'Public Diplomacy and Soft Power', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, 2008, p. 100.

²³ Joseph Nye, 'Public Diplomacy and Soft Power', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, 2008 p. 94.

²⁴ Hanns Maull en Sebastian Harnisch, *Germany as a civilian power? The Foreign Policy of the Berlin Republic*, Manchester: Manchester University Press 2001, pp.3-4.

gebeurtenissen ervoor gezorgd dat Duitsland zich heeft getransformeerd van ouderwets land naar prototype van 'moderne' internationale betrekkingen, van een buitenlands beleid dat verder reikt dan de natiestaat.²⁵ *Das Amt* is een belangrijke, zo niet de belangrijkste, schakel in de Duitse buitenlandse politiek. Deze scriptie kan een bijdrage leveren aan het onderzoeken van de vraag hoeverre het boek *Das Amt und die Vergangenheit* de manier waarop in Duitsland wordt gekeken naar het idee van 'Duitsland als Zivilmacht' heeft beïnvloed.

De maatschappelijk-politiek relevantie van deze scriptie sluit aan op de theorie van Nye. De overheid heeft in een democratie namelijk de taak om haar burgers te dienen en te beschermen. Regeringsleiders vertegenwoordigen het volk. Dat maakt dat de mening van burgers er toe doet. Een belangrijk kanaal voor het ventileren van deze meningen zijn de media. Het is zeer waarschijnlijk dat *Das Amt und die Vergangenheit*, waarin een onverwacht negatief beeld van *das Amt* wordt neergezet, de reputatie van de overheidsinstelling heeft beïnvloed. Voor *das Amt* zouden de reacties van burgers daarom van groot belang moeten zijn, ongeacht hun wetenschappelijke expertise, aangezien de overheid uiteindelijk voor de burgers werkt. Reacties op het boek, die in de media zijn verschenen, zouden dus goed geanalyseerd moeten worden. Om ze op een eerlijke, verantwoorde manier te analyseren, zouden eerst alle reacties weergegeven moeten worden en niet slechts een deel.

Een ander aspect van de maatschappelijk-politieke relevantie is dat naar voren komt hoe groot de invloed van de politiek is op de beeldvorming van de geschiedenis. Het proces rondom *Das Amt und die Vergangenheit* past precies in het grotere kader van een bekend concept dat belangrijk is in de Duitse openbare en politieke omgang met het verleden: *Geschichtspolitik*. Er bestaan verscheidene definities van het begrip, maar de overeenkomst is te vinden in 'het gebruiken van de geschiedenis voor politieke doeleinden'. Deze scriptie kan een bijdrage leveren aan de bewustwording van het feit dat veronderstellingen en meningen over het verleden impliciet beïnvloed worden door politieke beslissingen.

²⁵ Hanns Maull, 'Germany and Japan, the New Civilian Powers', *Foreign Affairs*, nr 5, 1990, pp. 91-93.

1.8 Afbakening

Daar het begrip media zoveel verschillende kanalen omvat en dit onderzoek in het kader van een masterscriptie een beperkte omvang heeft, baken ik het onderzoek scherp af. De media omvatten televisie, gedrukte pers, de radio en het internet, waaronder de immer aan populariteit winnende sociale media.²⁶ Omdat het debat zich voor een belangrijk deel in de gedrukte pers afspeelde, richt deze scriptie zich op de kranten. Binnen deze categorie is gekozen voor de *Süddeutsche Zeitung* en de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, inclusief de *Frankfurter Allgemeine Sonntagzeitung*. Beide behoren tot de grootste dagelijkse kranten van Duitsland en worden beschouwd als 'kwaliteitskranten'. De keuze voor deze kranten zorgt bovendien voor een tweezijdig perspectief, aangezien de kranten respectievelijk een liberaal (*Süddeutsche*) en een conservatief (*Frankfurter Allgemeine*) karakter hebben. In paragraaf 4.2.1 wordt verder ingegaan op de keuze voor deze kranten. Om antwoord te geven op de centrale vraag is een behoorlijk aantal artikelen uit deze twee kranten geanalyseerd.

Het onderzoek beslaat de periode van 2010 tot 2012. In 2010 werd het boek gepubliceerd, wat een verscheidenheid aan reacties teweeg bracht in de media. De beladenheid van het onderwerp, maakte dat het onderzoek veel aandacht kreeg, vooral direct na de publicatie. Vanaf 2012 nam de belangstelling in de media snel af en werd het debat rondom het onderzoek meer op meta-niveau in kaart gebracht.

Om praktische redenen behandelt dit onderzoek geen reacties op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* in andere media zoals de televisie, de radio, het internet of andere kranten en tijdschriften, maar beperkt het zich tot een antwoord op de hoofdvraag op basis van onderzoek in twee kranten. Nader uitgebreid onderzoek zou zich kunnen richten op andere kranten en tijdschriften, internet, de radio en de televisie om op die manier een compleet beeld te krijgen van de reacties op *Das Amt und die Vergangenheit* in de gehele media. Op basis daarvan zouden conclusies kunnen worden getrokken over de manier waarop de publicatie van het onderzoek het imago van das Amt heeft beïnvloed. Dat is, zoals in de vorige paragraaf besproken, erg relevant voor een overheidsinstelling. Daarna zou er ook kunnen worden onderzocht in hoeverre de publicatie van het onderzoek het

²⁶ Kleinsteuber, Hans en Barbara Thomaß, 'The German Media Landscape', in: Georgios Terzis ed., *European Media Governance: National and Regional Dimensions*, Chicago: Univesity of Chicago Press 2012, pp.111.

imago van *das Amt* heeft beïnvloed in de politiek, in de wetenschap en onder de bevolking. Op die manier zou er uiteindelijk een comparatief onderzoek kunnen worden uitgevoerd.

1.9 Vooruitblik

Om de reacties van de pers op *Das Amt und die Vergangenheit* te kunnen analyseren, wordt in hoofdstuk 2 een theoretisch kader beschreven. *Das Amt und die Vergangenheit* is te scharen onder een belangrijk begrip in de Duitse politieke en publieke sfeer: 'Geschichtspolitik'. In het theoretisch kader wordt dit concept uitgelegd en wordt er een beeld geschetst van de wijze waarop er in eerdere periodes met de erfenis van het naziverleden is omgegaan. Hoofdstuk 3 zal een beschrijving van de aanleiding en de inhoud van *Das Amt und die Vergangenheit* worden gegeven. Ook zal beschreven worden hoe het boek in de wetenschap werd ontvangen, welke beschrijvingen van het debat bestaan en wat de gevolgen van het boek zijn geweest. In hoofdstuk 4 wordt de methode van dit onderzoek uiteengezet. In hoofdstuk 5 zullen de reacties en artikelen in de *Süddeutsche Zeitung* en de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* nader worden geanalyseerd. In hoofdstuk 6 wordt de centrale vraag van dit onderzoek, hoe reageerde de Duitse pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit?*, beantwoord in de context van wat in de hoofdstukken 2 tot en met 5 naar voren wordt gebracht. Daarnaast zal een aantal suggesties voor nader onderzoek worden gegeven.

2 Theoretisch kader

2.1 Geschiedtspolitiek: omgaan met het verleden

Het onderzoek naar de rol van das Amt ten tijde van het nazibewind staat niet op zichzelf. De geschiedenis, met name de Tweede Wereldoorlog, speelt een grote rol in de Duitse samenleving en de Duitse politiek en wordt zowel op het internationale als het binnenlandse toneel regelmatig aangehaald.

Op het internationale toneel wordt het huidige Duitsland ook zeventig jaar na dato nog vaak geconfronteerd met het nationaalsocialistische verleden. Recentelijk werd bondskanselier Angela Merkel door de Hongaarse premier Viktor Orbán vergeleken met Hitler, maar ook wordt veel verwezen naar de Tweede Wereldoorlog in het conflict tussen Griekenland en Duitsland over de Griekse schulden. De Griekse premier Tsipras wees in dit kader op de openstaande rekening van Duitsland bij Griekenland, die bestaat uit een vergoeding voor het moorden en plunderen tijdens de Duitse bezetting in de jaren veertig en het geld dat de Griekse Centrale Bank toen onder dwang aan Duitsland moest lenen.²⁷

Ook in de binnenlandse politiek en maatschappij wordt gretig gebruik gemaakt van zogenaamde 'nazi-Vergleiche'. In november 2015 vergeleek de Pegida-oprichter Lutz Bachmann de minister van Justitie, Heiko Maas, nog met Joseph Goebbels.²⁸ In juni van hetzelfde jaar werd een proces gestart tegen de Duitse sekte Zwölf Stämme, omdat zij het optreden van de regionale overheid tegen hun gemeenschap met de nationaalsocialistische terreur vergeleken. De sekte refereerde aan het nazibewind tijdens een demonstratie naar aanleiding van een politie-inval in de gemeenschap, waarbij veertig kinderen werden meegenomen wegens een melding van kindermishandeling.²⁹ De nationaalsocialistische geschiedenis van Duitsland blijft een controversieel onderwerp in de Duitse samenleving en op het internationale toneel.

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat geschiedenis geen statisch gegeven uit het verleden is, dat objectief geanalyseerd kan worden. Geschiedenis is onderhevig aan interpretatie van de mens en daarom plooibaar en subjectief. Zij laat zich gemakkelijk

²⁷ <http://fd.nl/economie-politiek/1091703/griekenland-wil-gelijke-behandeling-als-naoorlogs-duitsland>, geraadpleegd op 15 december 2015.

²⁸ <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/nazi-vergleich-von-bachmann-pegida-kritiker-entspannt-euch/12536248.html>, geraadpleegd op 15 december 2015.

²⁹ <http://www.welt.de/regionales/bayern/article141897088/Amtsgerichtschef-zeigt-die-Sekte-Zwoelf-Staemme-an.html>, geraadpleegd op 15 december 2015.

inzetten ter ondersteuning van eigen doeleinden. Interpretaties van het verleden door belangrijke publieke figuren, zoals politici, bepalen de identiteit van een land, de normen en waarden van het binnenlandse en buitenlandse beleid en de houding tegenover de rest van de wereld. Hoe het verleden wordt gezien is dus een politiek proces. In het Duits bestaat er een term voor de politieke omgang met de geschiedenis: Geschichtspolitik.³⁰

2.2 Geschichtspolitik: het concept

Over de specifieke betekenis van Geschichtspolitik zijn de meningen verdeeld. De Duitse historicus Edgar Wolfrum, die dit concept al veel heeft onderzocht, definieert het begrip in zijn boek *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland* als volgt:

Geschichtspolitik ist ein Handlungs-und Politikfeld, auf dem verschiedene Akteure Geschichte mit ihren spezifischen Interessen befrachten und politisch zu nutzen suchen. Sie zielt auf die Öffentlichkeit und trachtet nach legitimierenden, mobilisierenden, politisierenden, skandalisierenden, diffamierenden u.a. Wirkungen in der politischen Auseinandersetzung.³¹

Historici Beatrix Bouvier en Michael Schneider omschrijven Geschichtspolitik in hun boek *Geschichtspolitik und demokratische Kultur: Bilanz und Perspektiven* als 'die bewusste Förderung der Erinnerung an bestimmte historische Ereignisse, Prozesse oder Personen in politischer Absicht und zu politischen Zwecken'.³²

Politicooloog en historicus Harald Schmid ziet Geschichtspolitik als het discours en de handelingen, die tot doel hebben maatschappelijk breed gedragen en politiek geïndiceerde interpretatie van de geschiedenis te creëren die ingezet kan worden voor politieke doeleinden. Tot de drie belangrijkste functies van Geschichtspolitik behoren volgens Schmid het creëren van een traditie, het karakteriseren van een identiteit en het genereren van politiek-historische legitimiteit.³³

³⁰ Thorsten Benner, 'Geschichtspolitik: Towards a responsible politics of the past', *Global Public Policy Institute*, 2 november 2015.

³¹ Edgar Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999, pp. 25-26.

³² Beatrix Bouvier en Michael Schneider, *Geschichtspolitik und demokratische Kultur*, Bonn: Verlag J.H.W. Dietz 2008, p. 7.

³³ Harald Schmid, 'Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik', in: Horst-Alfred Heinrich/Michael Kohlstruck, *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2008, S. 75-98, hier S. 78.

Geschiedspolitiek is niet hetzelfde als 'Vergangenheitspolitiek'. Waar Geschiedspolitiek betrekking heeft op de interpretatie van de geschiedenis in algemene zin, richt Vergangenheitspolitiek zich met name op de omgang met het nationaalsocialistische en communistische verleden. Vergangenheitspolitiek omvat voornamelijk het strafrechtelijk vervolgen van daders, het beperken van hun burgerlijke status en het compenseren van slachtoffers. Laatstgenoemde wordt vaak aangeduid met 'Wiedergutmachungspolitik'.³⁴

Geschiedspolitiek ligt op het snijvlak tussen wetenschap en politiek, twee werkvelden die met elkaar op gespannen voet staan. Wetenschap richt zich op het kennen van de werkelijkheid en is gebaseerd op autonome principes, terwijl politiek gericht is op het creëren van een maatschappelijke orde. Waar wetenschap zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid moet blijven, waarbij complexiteit onvermijdelijk is, werkt de politiek met noodzakelijke versimpelingen van de werkelijkheid.³⁵

Maar als het gaat om Geschiedspolitiek zijn wetenschap en politiek onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zij beïnvloeden elkaar en zijn daarom niet los van elkaar te zien. Het Duitse verleden is door de gewelddadige nationaalsocialistische geschiedenis een omstreden thema, dat regelmatig voor politieke conflicten zorgt. Deze zorgen op hun beurt weer voor het voortdurende ontstaan van nieuwe politieke gedragspatronen, die weer invloed hebben op de loop van de geschiedenis.

De geschiedenis van een land bepaalt het politieke systeem en de cultuur. De actuele politiek richting geeft richting aan de manier waarop het verleden wordt geïnterpreteerd en uitgedragen. De loop van de geschiedenis bepaalt bijvoorbeeld welke democratische basisprincipes, zoals recht op vrijheid, het recht van oppositie, statelijk handelen op basis van het recht en een onafhankelijk rechtssysteem, uitgesloten zijn van politieke strijd. Zo geeft de politiek dus richting aan de geschiedenis en bepaalt geschiedenis een deel van de politieke spelregels.³⁶

³⁴Constantin Goschler, 'Wiedergutmachungspolitik-Schulden, Schuld und Entschädigung', in: Peter Reichel, Harald Schmid en Peter Steinbach, *Der Nationalismus, die zweite Geschichte. Überwindung, Deutung und Erinnerung*, München: Verlag C.H.Beck 2009, pp.61-62 en Edgar Wolfrum, *Geschiedspolitiek in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999, p.30.

³⁵ Edgar Wolfrum, *Geschiedspolitiek in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999, p.30.

³⁶ Edgar Wolfrum, *Geschiedspolitiek in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999, p.25-32.

In een voormalige dictatuur, zoals Duitsland, zijn geschiedenis en politiek sterk met elkaar verbonden. Dictators schuiven belangrijke politiek-historische verworvenheden, zoals de rechtsstaat en democratische vrijheden, gemakkelijk opzij en laten het land vaak in chaos en met financiële en schulden achter. Sociale structuren, normen en waarden, eigendomsverhoudingen en economische systemen moeten na een dictatoriale periode weer opnieuw opgebouwd worden. De geschiedenis blijft daardoor een levendig onderdeel van de maatschappij. De behoefte aan duiding van het eigen problematische verleden en het uitdragen van die interpretaties bindt ex-dictatoriale staten en samenlevingen sterk met hun verleden.³⁷

Volgens de cultureel antropoloog Aleida Assmann, die zich heeft gespecialiseerd in collectieve herinneringen, kan het bewust gebruiken van geschiedenis voor politieke doeleinden verschillende vormen aannemen. De eerste is 'Geschichtsmanipulation', het verdraaien of verfraaien van het verleden om politieke intenties te legitimeren. Ook kan het verleden een mythologiserende werking krijgen om de macht van een heerser te verklaren of te legitimeren, het zelfbewustzijn van een volk te vormen of om een uitleg te verschaffen voor de wereld zoals hij is. Assmann noemt dit 'Mythologisierung'. Een ander doel van Geschichtspolitik kan 'Aufklärung' (opheldering) zijn: duidelijkheid verschaffen over het verleden. Het doel hiervan is de bevolking een gevoel van verantwoordelijkheid te geven. Bij 'Multiperspektivität' staat juist het begrijpen van diverse interpretaties en beelden van de geschiedenis centraal, door het samenbrengen van verschillende zienswijzen en ervaringen over een historische gebeurtenis. Op deze manier kan politiek handelen grote invloed hebben op het historisch bewustzijn. De media worden vaak als speelveld gebruikt, waar concurrerende interpretaties uit het verleden, die in dienst staan van politieke belangen, tegenover elkaar gesteld worden.³⁸

2.3 Geschichtspolitik: drie voorbeelden

Na 1945 heeft het omgaan met het verleden zich vertaald in verschillende pogingen een verhouding te vinden tot de geschiedenis. Het verklaren en ophelderen van het verleden is

³⁷ Peter Reichel, Harald Schmid en Peter Steinbach, 'Die <Zweite Geschichte> der Hitler-Diktatur, Zur Einführung', in : Peter Reichel, Harald Schmid en Peter Steinbach, *Der Nazionalismus, die zweite Geschichte. Überwindung, Deutung und Erinnerung*, München: Verlag C.H. Beck 2009, p.7.

³⁸ Aleida Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung 2007, p. 52.

een project door en voor de Duitse maatschappij en heeft dan ook nooit geleid tot een eenduidige uitkomst. Geheel in de lijn van het debat rond *das Amt* hebben zich in het verleden ook meerdere situaties voorgedaan die discussie teweeg brachten.

Het debat rond *Das Amt und die Vergangenheit* wordt wel vergeleken met de zogenaamde 'Historikerstreit'³⁹, het intellectuele geschil tussen 1986 en 1988 over de plaats die de misdaden ten tijde van het nationaalsocialisme zouden krijgen binnen de interpretatie van de geschiedenis van de Bondsrepubliek Duitsland. Impliciet ging het om de identiteit van Duitsland. Hoewel de aanduiding 'Historikerstreit' het niet doet vermoeden, hadden de media en politici ook een aanzienlijke rol in dit debat. Conservatieve intellectuelen maakten zich hard voor een beeld van Duitsland als 'normaal' land. Zij pleitten voor een relativering van het nationale verleden, dat volgens hen meer was dan alleen een verhaal vol rampspoed. Het nationaalsocialistische regime was volgens hen in grote trekken vergelijkbaar met andere totalitaire regimes in Europa. Door de meest radicale aanhangers, vertegenwoordigd door historicus en filosoof Ernst Nolte, werd het nationaalsocialisme zelfs neergezet als een reactie op het opkomende Bolsjewisme.⁴⁰

De links-liberale flank van het intellectuele spectrum, onder andere aangevoerd door socioloog en filosoof Jürgen Habermas, verzette zich tegen het herzien van de nationale geschiedenis en stelde dat de nationaalsocialistische misdaden niet zomaar vergeleken konden worden met andere regimes. Het debat vond vooral plaats in kranten, waaronder de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en *Die Zeit*. Hierdoor werd de 'Historikerstreit' niet alleen een zaak die historici aanging, maar die voor iedereen te volgen was. 'Die Last der Deutsche Geschichte' verdween uiteindelijk niet uit de collectieve herinnering, maar het debat bracht wel de kwestie rondom de rol van het nationaalsocialisme in de Duitse samenleving opnieuw onder de aandacht.⁴¹

Het opzienbarende effect dat het *Das Amt und die Vergangenheit* had, wordt ook vergeleken met het effect dat de tentoonstelling over de Wehrmacht, 'Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944', had in 1995. De Wehrmacht had, net als *das*

³⁹ De vergelijking met de Historikerstreit wordt onder andere getrokken door Christian Mentel, Martin Sabrow en Marie-Louise Recker.

⁴⁰ Edgar Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999, p.341.

⁴¹ Georgi Verbeek, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, de Historikerstreit', in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden*, Amsterdam: Boom 2001, pp. 23-42.

Auswärtige Amt, een relatief onschuldig imago gehad. De tentoonstelling liet echter zien dat de Wehrmacht ook actief had bijgedragen aan de misdaden en dat niet alleen de SS (Schutzstaffel) schuldig was geweest. De kritiek op de tentoonstelling, die voornamelijk bestond uit het verwijt dat de informatie gedeeltelijk onvolledig en incorrect zou zijn, had tot gevolg dat de directeur van het Hamburg Institut für Sozialforschung de tentoonstelling tijdelijk stopzette en een onderzoek liet uitvoeren naar de validiteit van de informatie. Na een positieve uitkomst werd de tentoonstelling met een paar aanpassingen in 2001 heropend.⁴² De confrontatie tussen een relatief onschuldig imago en een aanzienlijk minder onschuldige werkelijkheid is ook terug te zien bij *Das Amt und die Vergangenheit*.

Volgens Marie-Lousie Recker is het effect van de publicatie van het onderzoek niet alleen te vergelijken met de 'Wehrmachtsausstellung', maar ook met de publicatie van Daniel Goldhagens' boek *Hitler's Willing Executioners* in 1996.⁴³ Hierin stelt Goldhagen dat het collectieve antisemitisme, dat volgens hem al inherent verbonden was met de Duitse samenleving, een van de belangrijkste oorzaken is van de Holocaust. Door deze controversiële stelling zorgde het boek voor veel ophef en veroorzaakte het een fel debat. Het boek werd enorm populair, ondanks het feit dat veel historici zich zeer kritisch uitlieten over het boek. Christoph Cornelißen noemt dit boek een belangrijke aanstichter van een duidelijke omslag in de historiografische benadering van de Holocaust. Tot dan was het gangbaar om de vergelijkbaarheid van fascistische regimes in Europa te benadrukken.⁴⁴

2.4 Conclusie

Tot op de dag van vandaag beïnvloedt de geschiedenis, en met name de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, het Duitse politieke handelen. Andersom wordt de politiek ook beïnvloed door het verleden. Geschiedenis en politiek zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en in Duitsland maakt het zeer turbulente verleden de verbondenheid nog meer zichtbaar. Interpretaties van het verleden zijn na de Tweede Wereldoorlog regelmatig ingezet om politieke doeleinden te ondersteunen, een fenomeen dat in het Duits de naam

⁴² Christine R. Nugent, 'West German economic reconstruction and moral reconstitution: An examination of economic instability and its impact on 'Holocaust moments'', in: *Journal of European Studies*, nr 4, 2010, pp.366-368.

⁴³ Marie-Lousie Recker, 'Das Auswärtige Amt und seine Vergangenheit', in: *Historische Zeitschrift*, 2011, nr 1, pp.125-127.

⁴⁴ Christoph Cornelißen, 'Erforschung und Erinnerung-Historiker und die zweite Geschichte' in Peter Reichel, Harald Schmid en Peter Steinbach, *Der National-Sozialismus die zweite Geschichte: überwindung, deutung, erinnerung*, München: Verlag C.H. Beck 2009, pp.217-218.

'Geschichtspolitik' heeft gekregen. Edgar Wolfrum, Peter Steinbach, Harald Schmid, Peter Reichel en Aleida Assman hebben hiernaar onderzoek gedaan.

Sinds 1945 hebben zich meerdere situaties voorgedaan die als voorbeeld kunnen dienen van Geschichtspolitik in de praktijk, maar de meest spraakmakende zijn wellicht de 'Historikerstreit', die zich eind jaren tachtig ontvouwde, en de 'Wehrmachtsausstellung' in 1995. Ook het boek *Hitler's Willing Executioners* van Daniel Goldhagen past in dit rijtje. Het debat dat ontstond naar aanleiding van de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* wordt door sommige wetenschappers vergeleken met de bovenstaande voorbeelden.

3 Das Amt und die Vergangenheit

3.1 Wat voorafging

Naar de rol van das Amt tijdens de naziperiode is de afgelopen decennia een aantal onderzoeken gedaan. Deze onderzoeken waren niet geïnitieerd door een politicus, maar zijn ondernomen door de wetenschappers zelf. De boeken richten zich weliswaar op de rol van het ministerie in het naziregime, maar focussen voornamelijk op een gedeelte van de kwestie.

De Israëlische wetenschapper Eliahu Ben Elissar beschrijft in zijn boek *La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs 1933-1939* (1969) de rol van de Duitse diplomatie in het beleid ten aanzien van Joden. Aan de hand van archiefmateriaal beschrijft hij onder andere hoe de plannen om Joden naar andere delen van de wereld te verschepen, mislukten door gebrek aan geld en daadkracht aan de kant van Hitlers' tegenstanders.⁴⁵

Christopher R. Browning richt zich in *The Final Solution and the German Foreign office* (1978) meer op de genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog zelf. Browning benadrukt de rol van medewerkers van het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de hand van een case-study van de afdeling Duitsland binnen het ministerie. Hij onderzoekt hun motivatie en hun rol in het proces, en gebruikt daarbij veel persoonlijke verhalen. Zo wordt de bijdrage van Martin Luther, de afgevaardigde van de minister Joachim von Ribbentrop, uitgebreid besproken. Het ministerie, in ieder geval de afdeling Duitsland, werkte volgens Browning ijverig mee aan maatregelen die de 'Endlösung' bevorderden, zoals het deporteren van Joden.⁴⁶

De Duitse historicus Hans-Jürgen Döscher neemt in *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich. Diplomatie im Schatten der 'Endlösung'* (1987) alle afdelingen mee in zijn onderzoek. De belangrijkste boodschap van zijn boek is echter dezelfde als die van Browning: het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken heeft actief bijgedragen aan het systematisch vermoorden van Joden. Döscher stelt dat een groot deel van de medewerkers het naziregime steunde en dat begin 1942 vrijwel iedereen van het ministerie wist dat ze

⁴⁵ Eliahu Ben Elissar, *La Diplomatie du IIIe Reich et les Juifs 1933-1939*, Paris: Julliard 1969, pp. 10-15.

⁴⁶ Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign office: a Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940-1943*, New York: Holmes and Meier 1978, pp. 256-262.

meewerkten aan een massamoord. Ook legt hij de samenwerking tussen das Amt en Reichsicherheitshauptamt bloot.⁴⁷

In tegenstelling tot *Das Amt und die Vergangenheit* vonden bovenstaande onderzoeken niet hun weg naar het grote publiek. Opmerkelijk aan *Das Amt und die Vergangenheit* is dat het een overzichtswerk is, waarin een zo compleet mogelijk beeld van de situatie gegeven wordt. Het boek beperkt zich niet, zoals de bovengenoemde onderzoeken, tot de rol in de Holocaust, maar neemt ook de omgang met het verleden na 1945 en het aanblijven van het personeel onder de loep.

3.2 Aanleiding

In 2003 overleed de oud-medewerker van das Amt Franz Nüßlein. Na zijn studie Rechten sloot hij zich in 1937 aan bij de NSDAP en werd twee jaar later als staatsadvocaat aangesteld in het rijksprotectoraat Böhmen en Mähren, dat in Tsjechië ligt. Met hulp van Richard Heydrich, die in 1942 baas van het 'Reichssicherheitshauptamt' werd, werd Nüßlein in datzelfde jaar Officier van Justitie. Deze promotie maakte Nüßlein verantwoordelijk voor strafrechtelijke aangelegenheden in Böhmen en Mähren, een rol waarin hij zich schuldig heeft gemaakt aan talrijke doodvonnissen onder Tsjechische burgers. Na de oorlog werd hij gevangen genomen door de Amerikanen en veroordeeld tot twintig jaar tuchthuis, maar in 1955 kwam hij al weer vrij. Met dank aan zijn persoonlijke connecties kon hij in datzelfde jaar al aan de slag bij 'Das Auswärtige Amt', waar hij tot zijn pensioen verschillende functies bekleedde, waaronder Consul-Generaal in Barcelona.⁴⁸

Zoals de gewoonte was binnen das Amt, kreeg hij een in memoriam in het tijdschrift van het ministerie, 'InternAA' genaamd. Het feit dat bepaalde voorgenoemde feiten over zijn NSDAP-verleden hierbij weggelaten of verfraaid waren, schoot oud-medewerkster Marga Henseler in het verkeerde keelgat. Zij schreef een verontwaardigde brief aan minister Joschka Fischer. Opvallend is dat het ministerbureau besloot de brief niet aan de minister voor te leggen, maar het Referat Höhere Dienst en het Politische Archiv de zaak te laten afhandelen. Er werd een brief gestuurd naar Henseler, waarin haar gevraagd werd begrip te hebben voor deze formele vorm van overlijdensberichten. Henseler liet het er echter niet bij

⁴⁷ Hans-Jürgen Doscher, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der 'Endlösung'*, Berlin: Siedler Verlag 1986, pp.11-16.

⁴⁸ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 10.

zitten en richtte haar tweede poging tot bondskanselier Schröder. Deze speelde deze tweede brief blijkbaar door aan Fischer, die daarop aankondigde dat in memoriams voor voormalige NSDAP-leden voortaan uit zouden blijven.⁴⁹

Deze maatregel zou in 2005 de aanleiding vormen voor het historische onderzoek naar de rol van das Amt tijdens het nazibewind en de omgang met dit verleden na 1945. Met het overlijden van Franz Knapf, werd de nieuwe regeling voor het eerst in werking gesteld, wat op veel protest van oud-medewerkers stuitte. Zij maakten hun kritiek openbaar middels ingezonden brieven in de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en een rouwadvertentie, ondertekend door meer dan honderd werknemers. Deze 'Aufstand der Mumien', zoals de protest beweging genoemd werd, verspreidde zich ook onder jongere diplomaten. Fischer besloot uiteindelijk een onafhankelijke onderzoekscommissie in te stellen, die als opdracht kreeg de geschiedenis van Das Amt tijdens het naziregime, de omgang met dit verleden na de heroprichting in 1951 en het vraagstuk over het aanblijven van werknemers na 1945, te onderzoeken.⁵⁰

De reden waarom Fischer dit onderzoek heeft geïnitieerd is onduidelijk. Volgens de onderzoekscommissie ontstond begin 2005 in het ministerie een debat over het nationaalsocialistische verleden. Dit startte als een intern debat, maar langzamerhand bereikte de kritiek op zijn houding tegenover overleden oud-medewerkers een groter publiek. Voor Fischer was dit aanleiding om een onderzoekscommissie in te stellen.⁵¹ De historicus Christian Mentel sluit zich hierbij aan en stelt dat Fischer zich in het nauw gedreven voelde. Hij ziet het onderzoek als een offensief tegen critici.⁵² Volgens de Franse historica Nele Wissman verweten oud-diplomaten hem een generalistische benadering en wilde Fischer het verleden daarom ophelderen door een onderzoek.⁵³ Daniel Koerfer, een fervent criticus van het boek, beweert dat Fischer het onderzoek liet uitvoeren om wraak te nemen op de oude lichte diplomaten, die zijn succesvolle carrière in gevaar brachten met

⁴⁹ Christian Mentel, 'Die Debatte um 'Das Amt und die Vergangenheit'', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 38-46 en Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 707..

⁵⁰ Christian Mentel, 'Die Debatte um 'Das Amt und die Vergangenheit'', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 38-46.

⁵¹ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 715.

⁵² Mentel, Christian, 'Die Debatte um 'Das Amt und die Vergangenheit'', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, p.39.

⁵³ Wissman, Nele, 'Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich' in: *Politique Etrangère*, nr. 3, 2011, pp.676.

hun opstandige gedrag.⁵⁴ Op basis van deze redeneringen kan gesteld worden dat Fischer het onderzoek heeft laten uitvoeren om enerzijds helderheid te krijgen over het verleden, maar anderzijds omdat hij zijn eigen positie door de kritiek in gevaar zag komen.

3.3 Bolwerk van verzet?

De publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* zorgde vijf jaar later voor zoveel ophef, omdat het tot dan toe bestaande beeld van das Amt hierdoor om zeep werd geholpen. De mythe die na de oorlog in de overheidsinstelling was gecreëerd, was een beeld van een onschuldig Amt, dat zelfs een bron van weerstand zou zijn geweest.

Het begin van de mythevorming is volgens de onderzoekscommissie terug te voeren naar Wilhelm Melchers, een oud-diplomaat van das Amt. In 1945 werd hij door de Amerikanen ontslagen, waarna hij in 1946 een strafproces zou krijgen. Voor dit proces maakte hij aantekeningen van een gesprek met verzetsheld Adam von Trott zu Solz, dat twee dagen voor de aanslag op Hitler in 1944 plaatsgevonden had. Hieruit bleek dat de kring om staatssecretaris Ernst von Weizsäcker een bron van verzet was geweest. Melchers kon zijn eigen rol in de weerstand tegen het naziregime op deze manier fraaier maken dan die feitelijk was geweest. Ook andere oud-werknemers schreven zichzelf naar aanleiding van zijn aantekeningen een sleutelrol in de oppositie binnen das Amt toe, die in de meeste gevallen onterecht was.⁵⁵

Op basis van de aantekeningen van Melchers konden oud-medewerkers na de oorlog ook de mythe ontwikkelen, dat de traditionele diplomatieke elite in das Amt verdrongen en gemarginaliseerd zou zijn geweest door nationaalsocialistische nieuwkomers. Von Trott zu Solz zou Melchers na de mislukte aanslag op Hitler namelijk hebben verteld dat de traditionele ambtenaren zich aan Von Ribbentrops⁵⁶ poging tot nazificatie onttrokken zouden hebben. De oorspronkelijke medewerkers van das Amt zouden niks met het naziregime te maken willen hebben en zouden daarom na een geslaagde aanslag op de Führer weer normaal kunnen functioneren.⁵⁷ Deze verklaring, die van verzetsheld Von Trott

⁵⁴ Koerfer, Daniel, *Diplomatenjagd. Joschka Fischer, seine Unabhängige Historikerkommission und Das Amt. Mit einem Essay v. Alfred Grosser*. Potsdam: Strauss Edition 2013, p. 29.

⁵⁵ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 402.

⁵⁶ Joachim von Ribbentrop was de minister van Buitenlandse Zaken tussen 1938 en 1945.

⁵⁷ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 12-13.

zu Stolz zelf zou zijn gekomen, diende dus als een fundament voor de mythe dat oorspronkelijke medewerkers van das Amt zelf niet betrokken waren geweest bij het naziregime, maar dat nationaalsocialistische nieuwkomers de boosdoeners waren.

Door het creëren en onderhouden van dit soort mythes na de oorlog, hoopten oud-medewerkers hun kansen op een hernieuwde aanstelling in het nieuwe Auswärtiges Amt te vergroten. In 1951 werd das Amt inderdaad opnieuw opgericht in de jonge Bundesrepublik Deutschland(BRD). Na deze heropricting konden veel oud-werknemers, die bij de dienst hadden gewerkt tijdens het nazibewind, opnieuw aan de slag op het ministerie zelf of op een buitenlandse post. Hoe hoger de rang was, hoe meer er werd teruggevallen op oud-werknemers. Deze gang van zaken heeft er mede voor gezorgd dat de mythes zo lang stand hebben gehouden binnen das Amt.

De continuïteit van het personeelsbestand werd mede mogelijk gemaakt door een wet die in datzelfde jaar was aangenomen: de '131-er Gesetz'. Deze wet had als doel om mensen, die tijdens de oorlog een publieke- of overheidsfunctie hadden vervuld, weer aan een baan te helpen en het betrof hier bijvoorbeeld soldaten, rechters, ambtenaren en professoren, wier functies na de oorlog was weggevallen. De wet betekende dat deze personen weer aangesteld mochten worden in hun oude of een nieuwe publieke functie, tenzij ze tijdens de denazificatie-processen als schuldig waren bevonden. Deze wet maakte continuïteit in personeel binnen das Amt mogelijk, wat er voor zorgde dat mythes en verhalen over schuld en onschuld binnen de dienst bleven bestaan.⁵⁸

Een voorbeeld van een van de mythes die lange tijd intact is gebleven binnen en buiten das Amt, is de 'Weizsäcker Legende'. Die hield in dat Ernst von Weizsäcker, staatssecretaris van das Amt tussen 1938 en 1943, zijn handen niet vuil had gemaakt aan medewerking aan oorlogsmisdaden tijdens zijn ambtstermijn. Tijdens de Neurenberger Wilhelmstraße-processen, waarbij medewerkers van das Amt en andere ministeries terecht stonden, kreeg hij vijf jaar gevangenisstraf voor het ondertekenen van deportatiebevelen. Hij beweerde niets te weten van het lot dat Joden boven het hoofd had gehangen en werd daarin gesteund door zijn zoon Richard von Weizsäcker, de latere bondsresident, die optrad als zijn advocaat. In de gevangenis schreef hij zijn memoires, waarin hij zelfs

⁵⁸ Marie-Luise Recker, 'Das Auswärtige Amt und seine Vergangenheit', in: *Historische Zeitschrift*, 2011, nr 1, pp. 133-134.

verklaarde mee te hebben geholpen in het Duits verzet. In 1950 kwam hij vrij door een Amnestie-wet. De legende rondom zijn optreden tijdens het nazibewind hield stand, tot het boek *Das Amt und die Vergangenheit* uitkwam.⁵⁹

In een boek over de 'Flakhelfer-generation', de generatie die op minderjarige leeftijd in de laatste fase van de oorlog mee vocht in de verdediging van het Duitse rijk of lid was van de NSDAP, beschrijft de Duitse journalist Malte Herwig hoe dit soort mythes in stand werden gehouden. In zijn boek gaat hij in op de vraag waarom veel bekende Duitse intellectuelen, zoals Günter Grass, en politici, zoals Hans-Dietrich Genscher, die essentieel zijn geweest voor de opbouw van de democratische Bondsrepubliek, een lang verzwegen NSDAP-verleden hebben. Herwig beargumenteert dat het verzinnen van mythes of het bewust achterhouden van informatie een middel was om deze mensen te kunnen herintegreren en gebruiken bij de opbouw van een democratische staat. Zo heeft de Duitse regering jarenlang geweigerd om het beheer van de NSDAP-ledenlijst van de Amerikanen over te nemen. In de jaren zestig boden de Verenigde Staten de lijst al aan, maar deze werd pas in 1994 officieel overhandigd. De reden dat er zoveel tijd overheen ging, is volgens de auteur dat de Duitse regering vreesde dat de namen van toonaangevende politici besmet zouden worden als de lijst openbaar gemaakt werd. Herwig stelt bovendien dat de Duitse regering tot op heden een doctrine hanteert waarbij stevast wordt beweerd dat er geen continuïteit in personeel bestaat tussen de instituties tijdens het nazibewind en de huidige instituties. Volgens Herwig toont *Das Amt und die Vergangenheit* het tegenovergestelde aan.⁶⁰

3.4 Uitkomsten

Het imago van das Amt als een relatief onschuldige overheidsinstelling wordt in *Das Amt und die Vergangenheit* aangevochten. De onderzoekers onderstrepen juist de medewerking van de dienst in de misdaden tijdens het nazibewind, waarvan de Jodenvervolgung de meeste aandacht krijgt. Zij prikken bestaande mythes en legendes door, voeren bewijs aan dat weerlegt dat das Amt een bron was van verzet tegen Hitler en leggen de nadruk op het aanblijven van personeel na 1945.

⁵⁹ Gunter Hofmann, *Richard von Weizsäcker: Ein deutsches Leben*, München: Verlag C.H. Beck 2010, pp. 89-93.

⁶⁰ Malte Herwig, *Die Flakhelfer. Wie aus Hitlers jüngsten Parteimitgliedern Deutschlands führende Demokraten wurden*, München: Deutsche Verlags-Anstalt 2013, pp. 15-28.

De Weizsäcker-legende is een van de aannames die door het onderzoek omver wordt geworpen. Volgens de onderzoekers hadden Weizsäcker en een aantal collega's weliswaar tot 1939 getracht een oorlog te voorkomen, maar zij waren zij tot 1945 nauw verbonden geweest met de Duitse gewelddadige politiek. Zogenaamd waren ze aangebleven om het nationaalsocialistische regime van binnen uit te kunnen tegenwerken.

De kring rondom Weizsäcker, die volgens de aantekeningen van Melchers betrokken zou zijn geweest bij de aanslag op Hitler in 1944, bleek niet zoveel met verzet te maken te hebben gehad. Sterker nog, Weizsäcker had in maart 1942 een brief van Judenreferat-leider Franz Rademacher ondertekend, waarmee hij goedkeuring gaf aan de deportatie van zesduizend Franse en stateloze Joden naar Auschwitz. Slechts honderdtachtig van hen hebben het overleefd. De voormalige staatssecretaris werd om deze reden na de oorlog aangeklaagd voor misdaden tegen de menselijkheid.⁶¹

Bij de berechting van Weizsäcker tijdens de Neurenberger Wilhelmstraße-processen, waren zijn collega's er op uit zijn vrijspraak te bewerkstelligen. De broers Erich en Theo Kordt, beide diplomaat, de journaliste Marion Grafen Dönhoff en advocaat Helmut Becker hebben hier intensief aan meegewerkt. Als hij vrijgesproken zou worden, betekende dat waarschijnlijk ook vrijstelling van straf voor andere medewerkers van das Amt. Dit zou de kans op een hernieuwde aanstelling bij das Amt in de toekomst aanzienlijk vergroten. In een breder perspectief stond de zaak Weizsäcker dus ook symbool voor het in stand houden van de adel en de bourgeoisie op hoge posities in Duitsland. Met het meewerken aan zijn vrijspraak werkten Kordt, Dönhoff en Becker dus ook mee aan het herstel van de aristocratische klasse.⁶²

Das Amt und die Vergangenheit spreekt ook het algehele imago van das Amt als bron van verzet tegen. De onderzoekers beargumenteren dat het grootste deel van de medewerkers heeft meegewerkt aan de Holocaust en dat er maar een handjevol mensen was dat verzet bood tegen het bewind van Hitler. Ulrich von Hassel, Hans Bernd von Haeften, Adam von Trott zu Stolz en Fritz Kolbe stonden alleen in hun pogingen het regime tegen te werken. Laatstgenoemde werd na de oorlog door zijn oud-collega's zelfs als landverrader gezien, omdat hij vanaf 1943 documenten had geleverd aan de Amerikaanse

⁶¹ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, pp.396-397.

⁶² Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, p. 17.

geheime dienst en na de oorlog had geholpen bij de voorbereidingen voor de Neurenberger processen. Er speelde zich dus wel verzet af binnen de dienst, maar deze gevallen zijn volgens het onderzoek heel uitzonderlijk.

Ook het idee dat ambtenaren niets van de misdaden wisten, wordt in het onderzoek tegengesproken. Er zou veel uitwisseling van informatie en kennis over de jodenvervolgving hebben plaatsgevonden tussen het Reichssicherheitshauptamt en das Amt. Martin Luther, de onderminister, vertegenwoordigde das Amt zelfs bij de Wannsee Conferentie in januari 1942. Veel medewerkers van de dienst wisten dus wat er gaande was en wisten derhalve ook waar ze aan meewerkten. Dit maakt ze volgens de onderzoekers ook medeplichtig.⁶³

Ook het idee dat Joachim von Ribbentrop das Amt tegen de zin van de medewerkers hadden willen 'nazificeren' door nieuwe nationaalsocialistische werknemers aan te stellen, wordt in *Das Amt und die Vergangenheit* tegengesproken. Volgens het boek was het personeelsbeleid van Von Ribbentrop er voornamelijk op gericht om continuïteit van het personeel te behouden.

Von Ribbentrop was in 1932 toegetreden tot de NSDAP en richtte in 1934 een soort alternatieve buitenlandse dienst op: Büro Ribbentrop, dat later de naam Dienststelle Ribbentrop kreeg. Hiermee probeerde hij en zijn collega's een buitenlands beleid uit te voeren dat onafhankelijk was van 'das Auswärtige Amt'. Van 1936 tot 1938 was hij ambassadeur in Londen, waarna hij in 1938 werd benoemd tot minister van Buitenlandse Zaken.

Von Ribbentrop schroefde het personeelsbestand tussen 1938 en 1943 op van 2665 naar 6458 werknemers. Achtentwintig ambtenaren, waaronder twintig leden van de SS, van zijn vroegere Dienststelle volgden zijn voorbeeld en werden aangesteld bij das Amt. Gezien de grote groei van het personeelsbestand tijdens Von Ribbentrops ambtstermijn, vormden deze zij-instromers dus nog geen 5 procent van het personeel van das Amt. Daar zij ook niet genoeg kennis en praktijkervaring hadden met betrekking tot buitenlands beleid, werden zij niet op hoge posities geplaatst. Belangrijke functies en posten bleven nog steeds bekleed door ervaren beroepsdiplomaten.⁶⁴

⁶³ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, pp.16-17.

⁶⁴ Eckart Conze, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010, pp. 123-132.

De uitkomsten van het boek laten zien dat de schuld aan betrokkenheid bij de misdaden tijdens het nazibewind niet toegeschoven kan worden aan de nieuwe, nationaalsocialistische ambtenaren die Von Ribbentrop had aangesteld. Het aantal NSDAP- of SS-leden dat toetrad tot das Amt was in verhouding klein en bovendien bleven hoge functies in handen van ervaren diplomaten.

3.5 Wetenschappelijke reacties

Zoals eerder aangegeven, waren de wetenschappelijke reacties op het onderzoek verdeeld. Een aantal wetenschappers was redelijk positief gestemd, maar de groep critici was een stuk groter. Door hen werd het onderzoek nauwkeurig onder de loep genomen en streng beoordeeld. Verschillende historici uitten hun kritiek op de onderzoekscommissie.

De publicatie van Johannes Hürter, historicus en medewerker van het Institut für Zeitgeschichte in München, in *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* vormde het startschot voor een heftig wetenschappelijk debat betreffende het onderzoek. Zijn eerste punt van kritiek is dat het boek weinig nieuwe informatie bevat en zich vooral beroept op eerder gedane onderzoeken. Bovendien vindt hij het deel dat gaat over het personeel verwarrend, omdat de omvang van het personeelsbestand volgens hem onduidelijk is en niet goed wordt aangegeven welke groepen voor dit onderzoek relevant zijn geweest. Hürter stelt dat er te weinig is genuanceerd met betrekking tot de medewerking van het personeel bij de misdaden tijdens het nazibewind en verwijt de onderzoekers dan ook onverschilligheid en simplificatie van de werkelijkheid.⁶⁵ Historici Stefan Troebst en Peter März sloten zich bij Hürters kritiek aan.⁶⁶

Als reactie op dit veronderstelde gebrek schreef historicus Michael Mayer een artikel dat de nadruk legt op de differentiatie binnen das Amt. In *Das Amt und die Vergangenheit* worden de conclusies wat betreft de afdeling Duitsland, een afdeling binnen das Amt, volgens Mayer geprojecteerd op het hele ministerie. Uit onvrede hierover richt Mayer zich ook op andere afdelingen, zoals de afdeling Politiek en de afdeling Recht.⁶⁷

⁶⁵ Johannes Hürter, 'Das Auswärtige Amt, die NS-Diktatur und der Holocaust. Kritische Bemerkungen zu einem Kommissionsbericht' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 2, 2011, pp. 167-192.

⁶⁶ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit teil 1', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015.

⁶⁷ Michael Mayer, 'Akteure, Verbrechen und Kontinuitäten. Das Auswärtige Amt im Dritten Reich — Eine Binnendifferenzierung' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 4, 2011, pp. 509-514.

In navolging van Hürter kwam Amerikaans historicus Richard J. Evans twee maanden later ook met een bijtende recensie. Hij noemt het onderzoek wetenschappelijk incorrect, daar de auteurs zijns inziens grote steken hebben laten vallen bij het verwerken van andere onderzoeksliteratuur. Dit gebrek zorgt volgens Evans voor veel misinterpretaties. Tevens verwijt hij de onderzoekers een perspectief dat zich teveel richt op de Holocaust en vindt hij dat de rol van das Amt steevast wordt overdreven.⁶⁸

Historicus Magnus Brechtken, die het debat recentelijk analyseerde, beschrijft de twijfel die hij heeft over de onafhankelijkheid van het onderzoek:

Es ist eine offene Frage, ob Auftraggeber Fischer diese Klarheit als Desavouierung empfindet, weil er eine wissenschaftliche Studie erwartete, oder ob die Kommission, wie Daniel Koerfer meint, von Fischer zu diesem geschichtspolitischen Zweck eingesetzt wurde und sie gehorsam den Erwartungen entsprach.⁶⁹

Oftewel, Brechtken vraagt zich af of Fischer de eenduidige lijn van het boek als een verloochening van de waarheid ziet, omdat hij een wetenschappelijke studie verwachtte, of dat de onderzoekscommissie door Fischer werd ingezet voor politieke doeleinden en het onderzoek daarom juist aan zijn verwachtingen voldeed. Brechtken wijt deze twijfel zelf onder andere aan het feit dat het onderzoek geïnitieerd is door een politicus.

De kritiek van andere historici bleef niet onbeantwoord. Moshe Zimmermann verweet Hürter dat zijn recensie onderdeel was van een politieke agenda. Hij zou als doel hebben oud-medewerkers van das Amt te ontlasten van schuld. De onderzoekscommissie publiceerde in mei 2011 ook een gezamenlijke stellingname tegenover Hürter, waarin ze hem uitlegden dat een overzichtswerk verder moest kijken dan de individuele gevallen. Ze spraken tegen dat ze kortzichtig geweest zouden zijn en voegden daaraan toe dat ze zich afvroegen wiens winkeltje bij de kritiek op de prominente plek van de Holocaust in het boek gebaat was.⁷⁰

⁶⁸ Richard J. Evans, 'The German Foreign Office and the Nazi Past' in *Neue Politische Literatur*, nr 1, 2011, pp. 165-184

⁶⁹ Magnus Brechtken, 'Mehr als Historikergeplänkel: die Debatte um 'das Amt und die Vergangenheit'' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 1, 2015, p. 90.

⁷⁰ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit. Teil 2 – Die Fachdebatte', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit>, geraadpleegd op 19 oktober 2015.

De kritiek bleef niet bij artikelen. Historicus Daniel Koerfer publiceerde in 2013 een boek, genaamd *Diplomatenjagd*, waarmee hij een tegenwicht biedt aan het project van Fischer, dat volgens Koerfer als wapen diende in Fischer's strijd tegen de oude generatie. Hij weerlegt feiten die niet kloppen en onterecht getrokken conclusies. Ook onderzoekt de historicus de ontstaansgeschiedenis van de onderzoekscommissie. Samen met de hoogbejaarde, zeer prominente Franse Duitslandexpert Alfred Gosser pleit de auteur voor het verklaren en begrijpen van geschiedenis vanuit de tijd zelf, in plaats van het beoordelen en veroordelen van gedrag vanuit retro-perspectief.⁷¹

Niet alle historische wetenschappers lieten zich zo kritisch uit over het boek en de methode. Christopher Browning, die in 1978 zelf een boek had gepubliceerd over de rol van das Amt in de 'Endlösung', prees het boek omdat het de mythe van onschuld voor een breed publiek ontmantelt. Alhoewel hij ook kanttekeningen plaatst, zoals de suggestie dat de aanklacht tegen Ernst von Weizsäcker in het boek wel wat harder had gemogen, is hij zeer positief over het boek. Het meest interessant vindt hij het tweede deel, dat beschrijft hoe das Amt na 1945 omging met het personeel, waarvan een deel NSDAP-lid was geweest, en het collectieve verleden na 1945.⁷² Gisela Diewald-Kerkmann, professor Geschiedenis aan de universiteit van Bielefeld, ziet *Das Amt und die Vergangenheit* ook als een zeer belangrijke bijdrage in het doorlichten van de onschuld-mythe binnen das Amt. Zij spreekt van vele details die door dit boek duidelijk worden, die in eerdere onderzoeken niet naar voren kwamen.⁷³

Sommige wetenschappers schreven weliswaar een recensie of een boekbespreking, maar kozen geen duidelijke kant. De Duitse historica Marie-Luise Recker laat zich zeer gematigd uit, door zowel positieve als negatieve punten te noemen. Ze concludeert dat het boek een belangrijke rol heeft in het ophelderen van de rol van das Amt tijdens de naziperiode en hoopt dat het boek tot meer discussie zal leiden.⁷⁴ Ook historicus Wigbert Benz vindt het boek een hele prestatie en waardeert het feit dat het de onderzoekers ook

⁷¹ Daniel Koerfer, *Diplomatenjagd: Joschka Fischer, seine unabhängige Historikerkommission und das Amt*, Strauss Medien Edition 2013, pp.12-19.

⁷² Christopher Browning, 'The German Foreign Office Revisited', *Bulletin of the German Historical Institute*, nr 2 2011, pp.71-78.

⁷³ Gisela Diewald-Kerkmann, 'E. Conze u.a.: Das Amt und die Vergangenheit', <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-15773>, geraadpleegd op 28 oktober 2015.

⁷⁴ Marie-Louise Recker, 'Das Auswärtige Amt und seine Vergangenheit', in: *Historische Zeitschrift*, 2011, nr 1, pp.125-136

de periode na 1945 in het onderzoek hebben betrokken. Hij vindt echter wel dat sommige uitspraken als te vanzelfsprekend worden neergezet.⁷⁵

3.6 Het debat in kaart gebracht

Het debat dat ontstond na de publicatie van het boek is inmiddels zelf onderwerp geworden van historisch onderzoek. Verscheidene historici hebben hun licht doen schijnen op de verschillende reacties die het boek teweeg heeft gebracht. De Franse historica Nele Wissman vergelijkt het debat dat ontstond na publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* met de 'Historikerstreit' van 1986, omdat het de complexiteit van de Duitse 'Vergangenheitsbewältigung', het omgaan met het Duitse oorlogsverleden, blootlegt. Met haar artikel buigt ze zich over de vragen waarom er opdracht werd gegeven tot het onderzoek en waarom de publicatie een zodanig fel debat ontketende. Beide vragen houden haar bezig tegen het licht van eerdere onderzoeken door Browning en Döscher, die volgens haar nauwelijks in de publiciteit zijn gekomen. Wissman beschrijft de kritiek van wetenschappers op het boek, maar relativeert deze enigszins.⁷⁶

Magnus Brechtken relativeert de kritiek, zoals in de vorige paragraaf al beschreven, echter niet. Hij laat doorschemeren dat hij de kritiek van vele mede-wetenschappers ondersteunt en haalt voornamelijk het gebrek aan transparantie aan als heikel punt. Hij verwijt de onderzoekers onder andere het gebrek aan nieuwe informatie en te weinig diepgang betreffende het aanblijven van personeel. Volgens Brechtken laat het debat rondom *Das Amt und die Vergangenheit* zien dat men waakzaam moet blijven voor de rationaliteit van het debat. Hij vindt dat de onderzoekscommissie te emotioneel reageerde op de kritiek die het boek kreeg, wat volgens hem afbreuk doet aan de verduidelijkende, verklarende rol die de conclusies uit het boek zouden moeten hebben.⁷⁷

Christian Mentel, wetenschappelijk medewerker van het Zentrum für Zeithistorische Forschung (ZZF), heeft op de wetenschappelijke geschiedeniswebsite *Zeitgeschichte-online* een uitgebreid overzichtswerk gepubliceerd van zowel het debat in de pers als het debat in de wetenschap. In tegenstelling tot Brechtken geeft Mentel geen inhoudelijk commentaar

⁷⁵ Wigbert Benz, 'Rezension zu "Das Amt"', <http://library.fes.de/fulltext/afs/htmrez/81194.htm>, geraadpleegd op 30 oktober 2015.

⁷⁶ Nele Wissman, 'Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich' in: *Politique Etrangère*, nr. 3, 2011, pp.674-677.

⁷⁷ Magnus Brechtken, 'Mehr als Historikergeplänkel: die Debatte um 'das Amt und die Vergangenheit'' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 1, 2015, pp. 59-92.

op het onderzoek. Op de website van de Bundeszentrale für politische Bildung publiceerde Mentel een ander, weliswaar vergelijkbaar, overzicht van het debat: 'Die Debatte um das Amt und die Vergangenheit'. In beide werken behandelt Mentel zowel de wetenschappelijke reacties als die van de pers. In het artikel op *Zeitgeschichte-online* heeft hij de twee categorieën apart behandeld, wat de lengte ten goede komt. In het artikel over het persdebat, onderscheidt hij reacties door artikelen in te delen per kritiekpunt. Hieruit komen vijf kritiekpunten naar voren. Mentel laat veel verschillende artikelen uit verschillende kranten naar voren komen, maar behandelt lang niet alles.⁷⁸ Het artikel op de website van de Bundeszentrale für politische Bildung is beknopter. De indeling verschilt van het andere artikel doordat het persdebat en wetenschappelijke reacties in hetzelfde stuk worden beschreven en doordat het artikel meer aandacht besteed aan de inkadering van beide debatten in de geschiedenis.⁷⁹

In samenwerking met Martin Sabrow, directeur van het ZZF, gaf Mentel het boek *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit* uit, waarin ze naar eigen zeggen de belangrijkste stukken uit het omvangrijke debat behandelen. Deze hebben ze geselecteerd aan de hand van de betekenis die ze hebben gehad voor de voortgang van het debat. Dit hebben ze getoetst door te onderzoeken of andere deelnemers van het debat verwezen naar deze artikelen. Volgens de auteurs weerspiegelt dit debat een vorm van 'Vergangenheitsvergewisserung', het krijgen van zekerheid over het verleden, en markeert het hiermee een overgang van 'Vergangenheitsbewältigung' naar deze nieuwe fase. Volgens de auteurs overstijgt dit debat het onderwerp en staat het symbool voor de bredere omgang met het verleden.⁸⁰

Johannes Hürter en Michael Mayer gaven samen het boek *Das Auswärtige Amt in der NS-diktatur* uit, dat voort bouwt op het onderzoek van de historische onderzoekscommissie. Beide historici lieten zich kritisch uit over *Das Amt und die Vergangenheit*, maar in dit boek laten ze geen duidelijke mening horen. De verzamelband is samengesteld op basis van een conferentie over de stand van het onderzoek betreffende de rol van das Amt tijdens het nazibewind van 21 tot 23 juni 2013, georganiseerd door het

⁷⁸ Christian Mentel, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit teil 1', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015.

⁷⁹ Christian Mentel, 'Die Debatte um das Amt und die Vergangenheit', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 38-46.

⁸⁰ Martin Sabrow en Christian Mentel, *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit: Eine deutsche Debatte*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag 2013, pp. 9-46.

Insitut für Zeitgeschichte München-Berlin en de Akademie für politische Bildung Tutzing. Net als de conferentie, richt het boek zich op de wetenschappelijke kritiek op het eerste deel van onderzoek en de vragen die daaruit voorkwamen. De artikelen behandelen de mate van nazificatie van het personeel, het nationaalsocialisme in de klassieke diplomatie en het aandeel van das Amt in de oorlogsmisdaden. Moshe Zimmermann en Eckart Conze hebben ook een bijdrage geleverd aan het boek.⁸¹

3.7 De gevolgen van het boek

Naar aanleiding van het onderzoek en het debat dat daaruit voortkwam, bleken er een aantal belangrijke tradities binnen das Amt te zijn waarover veel onenigheid was. In hoofdstuk 5 komt een aantal van deze kwesties duidelijk naar voren. Na de publicatie van het onderzoek initieerde Westerwelle een aantal hervormingen met betrekking tot deze tradities.

Een van die kwesties is de rol van het departementsarchief. De onderzoekscommissie verwijt het archief niet transparant en meewerkend te zijn geweest en het verleden te hebben willen verdoezelen. Critici van de onderzoekscommissie zijn het hier niet mee eens en stellen dat het archief niks te verwijten valt. In 2011 heeft Guido Westerwelle wel een werkgroep voor het archief ingesteld, onder leiding van professor Karin Schwarz. Deze groep experts zou het handelen van het archief moeten evalueren en onderzoeken. Uit een enquête die zij hadden verstuurd onder gebruikers bleek dat de meesten het archief positief beoordeelden.⁸²

Daarnaast is op de website van das Amt een artikel te lezen over de presentatie van het boek en de toespraak van Guido Westerwelle. Als eerste consequentie noemt hij dat oud-medewerkers met een naziverleden geen in memoriam meer krijgen in het interne tijdschrift. Twijfelgevallen zullen worden beoordeeld door een externe commissie van historici. Ten tweede noemt Westerwelle het feit dat het boek een vast bestanddeel zal worden in de opleiding van jonge diplomaten.⁸³

⁸¹ Johannes Hürter en Michael Mayer, *Das Auswärtige Amt in der NS-diktatur*, Göttingen: Walter de Gruyter 2014, pp. VII-X.

⁸² Daniel Koerfer, *Diplomatenjagd: Joschka Fischer, seine unabhängige historikerkommission und das Amt*, Strauss Medien Edition 2013, p.427.

⁸³ <http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/101028-Vorstellung-Studie-HistKomm.html>, geraadpleegd op 17 december 2015.

3.8 Conclusie

Das Amt und die Vergangenheit heeft zijn bestaan te danken aan een brief van oud-medewerkster Marga Henseler, waarin zij haar ongenoegen uitte over het feit dat oud-NSDAP lid Franz Nüßlein na zijn overlijden een in memoriam had gekregen in 'InternAA'. Naar aanleiding van deze brief kondigde minister Fischer een wijziging af in de procedure betreffende in memoriams voor oud-medewerkers: overleden oud-NSDAP leden kregen voortaan geen bericht meer in 'InternAA'.

Das Amt und die Vergangenheit heeft een aantal mythes doorgeprikt, die na de oorlog binnen das Amt waren ontstaan. Voorbeelden van deze mythes zijn de Weizsäckerlegende, die er van uit ging dat de staatssecretaris Ernst von Weizsäcker zijn handen niet vuil had gemaakt aan betrokkenheid bij de Jodenvervolging, en de these dat Von Ribbentrop had gepoogd das Amt te nazificeren door SS-ers en NSDAP'ers een functie binnen de dienst te geven. Traditionele diplomaten zouden zelf niks met het regime te maken hebben gehad. Een van de sleuteldocumenten in het ontstaan van deze mythes waren aantekeningen van Wilhelm Melchers uit 1944, waarin hij vanuit het perspectief van een medeplichtige een gesprek met verzetsheld Von Trott zu Stolz beschreef. De aantekeningen suggereerden dat de kring rondom Von Weizsäcker tijdens de oorlog een bron van verzet was geweest, maar dit bleek hij te hebben verzonnen.

Het vuistdikke boek dat in 2010 door een onafhankelijke onderzoekscommissie werd gepubliceerd was niet het eerste onderzoek naar de rol van 'Das Auswärtige Amt' tijdens de naziperiode. Eliahu Ben Elissar, Hans-Jürgen Döscher en Christopher Browning bogen zich eerder over de kwestie, maar geven geen compleet beeld van de situatie. *Das Amt und die Vergangenheit* neemt niet alleen de rol van het Amt betreffende de 'Endlösung' onder de loep, maar behandelt ook het aanblijven van personeel na de heroprichting in 1951 en de omgang met het verleden na de oorlog.

Het boek veroorzaakte felle wetenschappelijke reacties, die in te delen zijn in twee kampen. Een aantal historici, zoals Hürter, Koerfer en Evans, stelden zich kritisch op tegenover het boek. Anderen, zoals Browning en Diewald-Kerkmann, lieten zich positiever uit. Een kleinere groep, waaronder Recker en Benz, had een gematigdere mening betreffende het onderzoek. Het debat zelf werd al snel onderwerp van onderzoek. Onder andere Wissmann, Brechtken en Mentel verdiepten zich in de oorzaken en het verloop van

het debat. Hun analyses nemen echter vooral de reacties van historici mee, maar geen reacties van andere disciplines. Bovendien ligt de focus bij hen op het verloop van het debat en niet zozeer op de inhoud ervan.

4 Methodologie

4.1 Type onderzoek

Mark Saunders en Philip Lewis stellen drie onderzoek typen vast, te weten: toetsend, explorerend en beschrijvend onderzoek. De eerste soort toetst hypotheses en theorieën, de tweede verkent een vooralsnog niet in kaart gebracht 'gebied' zoals verklaringen voor verschillen of een niet-bestudeerde samenhang, de derde omschrijft of inventariseert een samenloop van omstandigheden.⁸⁴

Deze scriptie is een explorerend onderzoek, omdat hier een onderwerp wordt onderzocht dat nog niet eerder op deze manier is onderzocht. In deze vorm van onderzoek, en dus ook in deze scriptie, zijn de uitkomsten vaak voorzichtig en voorlopig en is er uitgebreider onderzoek nodig om een volledig beeld te schetsen. Explorerende onderzoeken zijn vrijwel altijd kwalitatief en richten zich veelal op de wetenschappelijke literatuur.

4.2 Dataverzameling en -verwerking

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden, zouden meerdere mediakanalen als primaire bronnen kunnen dienen. In de bestaande literatuur kwam echter naar voren dat het debat naar aanleiding van *Das Amt und die Vergangenheit* zich voornamelijk in de kranten afspeelde. Daarom, en vanwege door de beperkte capaciteit van dit onderzoek, richt deze scriptie op het debat in de kranten.

4.2.1 FAZ & SZ

Volgens een onderzoek van Hans Kleinsteuber en Barbara Thomaß had Duitsland in 2006 1529 verschillende kranten in omloop. Vooral de regionale en lokale pers zijn volgens hen populair. De meeste steden hebben bijvoorbeeld al twee of meer dagelijkse kranten. Hierdoor zou je denken dat er veel diversificatie is in het Duitse pers-landschap, maar dat is volgens de onderzoekers niet het geval. De inhoud wordt grotendeels geproduceerd in centrale persbureaus en de kranten werken veel samen.

Tot de nationale kranten behoren naast de *FAZ* en de *SZ* ook *Die Welt*, *Die Zeit*, *Tageszeitung (TZ)*, *Frankfurter Rundschau (FR)* en het tabloid *Bild*. *Die Welt* en de *FAZ* staan

⁸⁴ Mark Saunders en Philip Lewis, *Doing research in business and management*, Harlow: Pearson Education Limited 2012, pp. 111-112.

bekend als conservatief, de *FR* is sociaaldemocratisch, de *SZ* is gematigd links-liberaal en de *TZ* wordt als links gezien. Daarnaast zijn er twee economische dagbladen: *Handelsblatt* en *Financial Times Deutschland*. De meeste kranten zijn onderdeel van een van de grote uitgeverijen, die samen een aanzienlijk aandeel van de markt in handen hebben. Voorbeelden hiervan zijn het Axel Springer Verlag, Süddeutscher Verlag, Bauer Media Group en Hubert Burda Media.⁸⁵

Zoals in de inleiding aangegeven, is in dit onderzoek gekozen voor de *Frankfurter Allgemeine Zeitung (FAZ)*, uitgegeven door de Frankfurter Allgemeine Zeitung GmbH, en de *Süddeutsche Zeitung (SZ)*, onderdeel van Süddeutscher Verlag. Bij de eerstgenoemde is ook de *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung* meegenomen en bij de tweede ook de *Süddeutsche Zeitung Online*. Er is om meerdere redenen voor deze kranten gekozen.

Allereerst hebben de kranten een respectievelijk conservatief (*FAZ*) en liberaal(*SZ*) karakter. Het feit dat er twee verschillende perspectieven aan bod komen, zorgt er voor dat eventuele verschillen in toon of kwantiteit van publicaties tussen de twee kranten naar voren komen. Met het oog op later onderzoek naar het beeld dat naar voren komt van das Amt, is het goed om mogelijke verschillen tussen kranten te kunnen onderscheiden.

Ten tweede staan deze twee kranten bekend als de grootste kwaliteitskranten van Duitsland. Op de website van de *FAZ* staan verschillende aantallen betreffende de reikwijdte, gebaseerd op verschillende onafhankelijke onderzoeken. Het laagste getelde aantal lezers is 310.000 en het hoogst getelde aantal lezers is ongeveer 1 miljoen.⁸⁶ Op de website van de *SZ* noemt de krant zich de grootste krant van Duitsland, met 1,48 miljoen lezers.⁸⁷ Dit aantal is gebaseerd op een onderzoek uit 2012. Dit aantal zou inmiddels veranderd kunnen zijn.

Bovendien zeggen deze kranten beide onafhankelijk journalistiek hoog in het vaandel te hebben staan. De *FAZ* onderscheidt zich van andere kranten door hun pluralistische principe: er is niet een alles-beslissende hoofdredacteur, maar beslissingen worden gemeenschappelijk genomen.⁸⁸ Ook de *SZ* ziet zichzelf als een opiniërende krant, die waarde hecht aan kritische journalisten en kritische lezers. De principes liberaliteit,

⁸⁵ Hans Kleinsteuber en Barbara Thomaß, 'The German Media Landscape', in: Georgios Terzis ed., *European Media Governance: National and Regional Dimensions*, Chicago: University of Chicago Press 2012, pp.111-113.

⁸⁶ <http://www.faz.media/medien/frankfurter-allgemeine-zeitung-fuer-deutschland/>, geraadpleegd op 5 januari 2016.

⁸⁷ http://www.sueddeutscher-verlag.de/business/sueddeutsche_zeitung/sueddeutsche_zeitung, geraadpleegd op 5 januari 2016.

⁸⁸ <http://www.faz.media/medien/frankfurter-allgemeine-zeitung-fuer-deutschland/>, geraadpleegd op 5 januari 2016.

tolerantie en redactionele onafhankelijkheid worden door de krant als bijzonder belangrijk gezien.⁸⁹

4.2.2 Selectie onderzoekseenheden

Na het bepalen van de te gebruiken kranten, ben ik de benodigde artikelen van de *FAZ* en *SZ* gaan zoeken. De artikelen van de *SZ* heb ik gevonden in de database van de Universiteit van Leiden, Factiva. Hierin heb ik naar artikelen gezocht door het intypen van de zoekterm 'Das Amt und die Vergangenheit' uit de periode 1 oktober 2010 tot 31 januari 2013. Zo zou ik alle artikelen vanaf oktober 2010 tot eind 2012 kunnen downloaden. Het zoeken naar artikelen van de *FAZ* duurde wat langer, aangezien geen enkele Nederlandse universiteit een abonnement op deze krant bleek te hebben. Om die reden ben ik gaan zoeken in het online archief van de *FAZ*, alwaar ik met dezelfde zoekcriteria artikelen over *Das Amt und die Vergangenheit* heb gevonden. Hoewel ik gezocht heb op een lange periode, bleken de meeste artikelen gepubliceerd te zijn in de drie maanden na de publicatie van het boek.

Natuurlijk moesten de artikelen na de zoekopdracht geselecteerd worden. Alvorens ze te downloaden, heb ik de berichten eerst gescand om ervoor te zorgen dat de artikelen wel daadwerkelijk *Das Amt und die Vergangenheit* als onderwerp hadden. Behalve dat was er geen ander criterium. Alle artikelen met het boek als onderwerp zijn in deze scriptie gebruikt. In paragrafen 1.6 en 1.7 is te lezen waarom het belangrijk is om alle artikelen te gebruiken en niet slechts een selectie.

Het lastige bij het selecteren van deze artikelen was het uitsluiten van sommige artikelen. Er zijn artikelen die wel met het boek te maken hadden, maar niets over het boek zelf zeiden en zich alleen maar richtten op zaken die er zijdelings mee te maken hebben. Bij het lezen van deze scriptie, zal de lezer rekening moeten houden met het feit dat ik de artikelen geselecteerd en geïnterpreteerd heb vanuit de vraagstelling van dit onderzoek.

4.3 Data-analyse

De selectie en verzameling van artikelen werd gevolgd door de analyse ervan. Na alle artikelen geprint te hebben, heb ik ze allemaal doorgelezen. Tijdens het lezen heb ik hoofdzinnen onderstreept en bovenaan het artikel de steekwoorden opgeschreven. Ik

⁸⁹ http://www.sueddeutscher-verlag.de/business/sueddeutsche_zeitung/sueddeutsche_zeitung, geraadpleegd op 5 januari 2016.

merkte meteen grote verschillen in toon en argumentatie. Naar aanleiding hiervan zijn de categorieën ontstaan die in hoofdstuk 5 gebruikt worden: neutraal, positief (opgedeeld in 2 subcategorieën), kritisch en kritiek op kritiek. Deze indeling is overzichtelijk en vergemakkelijkt bovendien nader onderzoek naar het beeld dat in de media gevormd wordt van das Amt als overheidsinstelling. Voor zo'n onderzoek dient deze scriptie immers als aanzet. Met deze indeling in categorieën is goed te zien hoeveel artikelen er in elke categorie zijn geplaatst. In onderstaande tabel staat een overzicht van het aantal artikelen per krant, ingedeeld per categorie.

Categorie	Artikelen FAZ	Artikelen SZ
Neutraal	11	1
Positief: Onderzoek correct	3	1
Positief: Amt was fout	5	1
Kritisch	15	2
Kritiek op kritiek	4	3
Totaal	38	8

Wat opvalt, is dat de *FAZ* meer artikelen over dit onderwerp heeft gepubliceerd dan de *SZ*. Met 30 artikelen is dat verschil erg groot. Alhoewel Christian Mentel in zijn overzicht van het debat al aangaf dat de *SZ* terughoudend was geweest in het debat, had ik niet verwacht dat het verschil zo groot zou zijn.

5 Reacties FAZ en SZ

5.1 Neutraal

Vier dagen voordat de historische commissie het onderzoek overhandigde aan de minister van Buitenlandse Zaken, Guido Westerwelle, verscheen een kort artikel in de *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung* over de inhoud van het boek. Zowel van Fischer als van de onderzoekscommissie worden onthutste reacties weergegeven. Er wordt in beschreven dat het boek uitwijst dat das Amt heeft meegewerkt aan de deportatie van Joden tijdens het nazibewind en dat er nieuwe informatie aan het licht komt over de rol van Ernst von Weizsäcker.⁹⁰ Een dag later verschijnt er een artikel in de *FAZ* met dezelfde informatie. Daarnaast worden Eckart Conze de woorden ‘verbrecherische Organisation’ in de mond gelegd. Beide berichten lijken voornamelijk een aankondiging van de presentatie van het boek vier dagen later.⁹¹

Ook in de *FAZ* van 29 oktober 2010 verschenen twee artikelen met een relatief neutrale toon. Beide beschrijven de boekpresentatie van de onderzoekscommissie een dag eerder en ze hebben dezelfde strekking. De citaten uit de speech van Guido Westerwelle laten zien hoe geschokt de minister is. De conclusie, getrokken in het ‘Festschrift des Amtes’ in 1995, dat de waarheid wat betreft de rol van das Amt tijdens het nazibewind in het midden zou liggen, werd door de minister aan de kant geschoven. Zijn antwoord op basis van het onderzoek wordt in beide artikelen geciteerd: ‘Da liegt sie eben nicht’.⁹² Ook de kritiek van de onderzoekscommissie op de slechte toegankelijkheid van het ambtelijke archief, wordt in beide artikelen kort aangehaald. De auteurs laten hun eigen mening echter niet duidelijk doorschemeren.

De *SZ* laat de presentatie van *Das Amt und die Vergangenheit* eveneens niet ongemerkt voorbij gaan. Redacteur Daniel Brössler beschrijft zowel de boekpresentatie in de leeszaal van de bibliotheek in het ministeriegebouw als de door de uitgever georganiseerde presentatie in het Haus der Kulturen der Welt. Zowel Westerwelle als Fischer worden omschreven als verrast, voornamelijk over de continuïteit van het personeelsbestand. Brössler behandelt ook de praktische implicaties van het onderzoek,

⁹⁰ ‘Reisezweck: Liquidation von Juden’, *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung* 24 oktober 2010.

⁹¹ ‘Das Auswärtige Amt war aktiv am Holocaust beteiligt’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 25 oktober 2010.

⁹² ‘Westerwelle: Erinnerungskultur des Amtes wird überprüft’ en ‘Neue Vorsicht’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 29 oktober 2010

zoals de aangepaste opleiding voor diplomaten en de nieuwe regeling betreffende de plaatsing van in memoriams voor oud-medewerkers.⁹³ In de *FAZ* verschijnt een vergelijkbaar artikel van Majid Sattar. Hij legt de nadruk op uitspraken van de twee ministers over de consequenties van het onderzoek en de rol van het departementsarchief.⁹⁴

Net zoals Brössler, geven Marcus Jauer, Alard von Kittlitz en Andreas Plathaus in de *FAZ* een uitgebreid verslag van de presentatie van het boek op de twee locaties. De toespraken van drie opeenvolgende ministers van Buitenlandse Zaken Fischer, Frank-Walter Steinmeier en Westerwelle worden beschreven. De auteurs doen geen persoonlijke uitlatingen over de redes of het boek zelf.⁹⁵

Ook in het artikel 'DAS AMT' uit de *FAZ*, wordt de continuïteit van het personeelsbestand na de Tweede Wereldoorlog als een van de opzienbarende onthullingen uit het onderzoek genoemd. De nadruk ligt op de gevolgen die de publicatie van het boek voor das Amt zal hebben. De auteur noemt bijvoorbeeld nader onderzoek naar de ethiek van de portrettengalerij op het ministerie en een onderzoek naar het al dan niet verplaatsen van het ambtelijke archief naar het bondsarchief, om toegankelijkheid te vergroten. De auteur is licht sceptisch over het laatstgenoemde en noemt dit een klassieke formule met als eigenlijke betekenis: dit laten we versloffen.⁹⁶

Iets minder dan een maand later verschijnt het artikel 'Auswärtiges Amt lässt Ahnengalerien abhängen' in de *FAZ*, waarin wordt aangekondigd dat de Duitse vertegenwoordigingen hun omgang met de geschiedenis voor 1951 moeten laten onderzoeken. Van bijvoorbeeld brochures en teksten op internet met betrekking tot het Derde Rijk zal worden aangetoond of ze verenigbaar zijn met de onderzoeksresultaten van *Das Amt und die Vergangenheit*. Van portrettengalerieën die zich richten op de tijd tussen de oprichting van das Amt in 1870 en de heroprichting in 1951 wordt in zijn geheel afgezien. De auteur vraagt zich af of dit betekent dat das Amt wil breken met het verleden.⁹⁷

De consequenties van de publicatie van het boek spelen ook een rol in het artikel in de *FAZ* van 31 januari. In dit artikel worden de opbrengsten van het boek

⁹³ Daniël Brössler, 'Das unfassbare war Realität', Guido Westerwelle und seine Amtsvorgänger präsentieren die Studie über das Auswärtige Amt in der Nazi-Zeit', *Süddeutsche Zeitung*, 29 oktober 2010.

⁹⁴ Majid Sattar, 'Zwei Minister im Fernduell', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 30 oktober 2010.

⁹⁵ Marcus Jauer, Alard von Kittlitz en Andreas Plathaus, 'Der historische Dopplereffekt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 30 oktober 2010.

⁹⁶ 'DAS AMT', *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 31 oktober 2010.

⁹⁷ 'Das Amt lässt die 'Ahnengalerien' abhängen', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 november 2010.

besproken. De auteur geeft aan dat het boek niet alleen een financiële opbrengst heeft, maar ook een praktische. De publicatie van het boek heeft er namelijk voor gezorgd dat de termijn van het open stellen van documenten met betrekking tot overleden personen in het departementsarchief verkort wordt. Dit geldt niet alleen voor onderzoekers, maar voor alle geïnteresseerden. Verder wordt er voor medewerkers tot geboortjaar 1927 'Einzelfallprüfung' ingesteld als het gaat om het al dan niet publiceren van een in memoriam voor de betreffende persoon. De laatste opbrengst van de publicatie schuilt volgens de auteur in het feit dat het verleden van das Amt nu een belangrijk onderdeel wordt in de opleiding van nieuwe medewerkers.⁹⁸

Voormalige ambassadeur Michael Libal geeft aan het wat overdreven te vinden dat ook alle Bondsministeries, ambassades en andere overheidsorganen onderzocht moeten worden met betrekking tot hun betrokkenheid bij nazi-misdrijven. Hij vindt dat niet alle personen en instellingen over één kam geschoren kunnen worden en spreekt van een diepgewortelde aversie van de 'grüne' regering tegen de instituties van de vroege bondsrepubliek. Libal zegt niets over het boek zelf, maar geeft dus gematigde kritiek op de eventuele consequenties van het boek.⁹⁹

In een ander artikel van de *FAZ* wordt het boek vergeleken met de 'Historikerstreit' in de jaren tachtig. Er wordt verslag gedaan van een evenement in de Katholieke Academie in München, waarbij Frei, een van de auteurs, en de criticus Christian Hacke met elkaar in discussie gaan. De auteur behandelt kort de aanleiding van het boek en beschrijft daarna dat de onderzoekscommissie wel veel weerstand en kritiek had verwacht van oud-medewerkers, maar niet zozeer van historici. De auteur schetst de opmerkingen van Jürgen Habermas, een van de belangrijke aanstichters van de 'Historikerstreit', die verrast is over de kritiek op het boek en waarschuwt voor het risico om in verdedigende, nationalistische denkpatronen te vervallen. Hacke geeft hierop een antropologisch antwoord, waarbij hij de nadruk legt op de realiteit van het menselijk handelen. Harde morele oordelen zouden ons ervan weerhouden om verschillende typen van individueel gedrag onder een dictatuur te analyseren. Habermas vraagt zich af of het niet een kwestie is van houding en mentaliteit en zegt dat antropologie wellicht niet voldoende is om te verklaren waarom een specifieke klasse van de samenleving zo weerloos was tijdens het naziregime. De auteur eindigt met

⁹⁸ 'Das Amt und seine Erlöse', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 januari 2011.

⁹⁹ Michael Libal, 'Eine Enthüllende Fehlleistung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 februari 2011.

een stellingname van Frei: het boek doet geen uitspraken over menselijk handelen en velt geen morele oordelen.¹⁰⁰

In mei 2011 verschijnt er in de *FAZ* een kort verslag van politieke reacties op het onderzoek in 'InternAA'. De voormalige bondspresident Walter Scheel laat zich in het tijdschrift negatief uit over het onderzoek en beweert dat er helemaal geen mythe meer bestond over das Amt als bolwerk van verzet. Scheel zegt dat de onderzoekscommissie die mythe heeft verzonnen om een boeman te hebben waartegen ze zich af konden zetten. Westerwelle reageert in hetzelfde tijdschrift door te stellen dat das Amt heeft bijgedragen aan het verhullen van hun betrokkenheid bij de nationaalsocialistische politiek. *Das Amt und die Vergangenheit* heeft een bijdrage geleverd aan het verder differentiëren van ons oordeel over de rol van das Amt tijdens het nazibewind verder te differentiëren.¹⁰¹ De auteur laat zich niet uit over het onderzoek.

5.2 Positief

Een aantal artikelen uit de *FAZ* en de *SZ* is wat explicieter van toon en taalgebruik en laat zich, al dan niet gematigd, positief uit over het onderzoek. Er is in deze categorie een duidelijk onderscheid te maken tussen auteurs die zich alleen richten op het boek zelf en auteurs die ook negatief lijken te staan tegenover das Amt.

5.2.1 Onderzoek is correct

In november 2010 werd *Das Amt und die Vergangenheit* gepresenteerd op de Duitse ambassade in Washington. In een verslag van de presentatie, worden de positieve reacties van de aanwezige Amerikanen beschreven. Een Amerikaanse diplomaat wordt geciteerd, die zegt dat geen enkel ander land zich eerder zo heeft geconfronteerd met de eigen geschiedenis. Ook de uitspraak van de vicepresident van de Amerikaanse organisatie voor overlevenden van de Holocaust en hun afstammelingen, dat Duitsland een eerlijke en pijnlijke blik op haar verleden heeft geworpen, wordt aangehaald. De auteur sluit af met de

¹⁰⁰ Patrick Bahners, 'Wie einmal sogar Haberman überrascht war' *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14 januari 2011.

¹⁰¹ 'Der Mythos ein Popanz', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 14 mei 2011.

conclusie dat een vernietigende studie als deze een positieve uitwerking zou kunnen hebben op het actuele beeld van Duitsland in de wereld.¹⁰²

Van dezelfde auteur verschijnt in februari weer een artikel over de presentatie van het boek, ditmaal in het Centrum voor Joodse Geschiedenis in New York. Frei, een van de onderzoekers, en oud-minister Fischer spraken het publiek beiden toe. Ook in dit artikel beschrijft Jordan Meijas het evenement en laat daarbij vooral positieve aspecten van het onderzoek zien. Zo beschrijft hij hoe Fischer en Frei de kritiek dat er geen nieuwe informatie in het boek staat, tegenspreken. Meijas laat Frei en Fischer bovendien sympathiek overkomen door te laten zien dat ze kritiek op hun werk erkennen en door te zeggen dat het publiek aan hun kant staat. In de laatste alinea zegt de auteur dat Fischer met zijn woorden 'Es ist ein wunderbares Land heute, aber mit einer schrecklichen Vergangenheit' een impliciete liefdesverklaring voor Duitsland aflegt.¹⁰³

Zoals in paragraaf 3.5 al genoemd wordt, reageerde de historicus Christopher Browning ook positief op het onderzoek. Browning schreef zelf ook een boek over de rol van das Amt in de 'Endlösung': *The Final Solution and the German Foreign Office*. Hij vindt het onderzoek een waardevolle bijdrage aan al bestaande literatuur, vooral het gedeelte dat zich richt op de periode na 1945. Hij waardeert de onthullingen over de rol van sommige personen, zoals Von Weizsäcker en de continuïteit in het personeelsbestand na de oorlog. Hij verwijt de onderzoekers echter wel dat er soms gegeneraliseerd wordt op basis van beperkte informatie. Ook nuanceert Browning de hoofdrol van Wilhelm Melchers in het ontstaan van de mythe van das Amt als bron van verzet. Toch eindigt de historicus zijn artikel met het erkennen van het onderzoek als een belangrijke schakel in het bevrijden van das Amt van een beschamende historische last.¹⁰⁴ Ook in de *SZ* verschijnt een kort positief artikel over het onderzoek. Bad Honnef begrijpt niet waarom zoveel historici het boek afkraken en zegt bovendien dat de feiten die in het onderzoek boven water laat komen, beter laat dan nooit onder de aandacht gebracht kunnen worden.¹⁰⁵

¹⁰² Jordan Meijas, 'Ein ehrlicher und schmerzvoller Blick auf die Vergangenheit', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 november 2010.

¹⁰³ Jordan Meijas, 'Fischer liebt Deutschland', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 3 februari 2011.

¹⁰⁴ Christopher R. Browning, 'Das Ende aller Vertuschung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 december 2010.

¹⁰⁵ Bad Honnef, 'Die (Un)-Beteiligten; Wie sehr waren Hitlers Diplomaten in die Judenvernichtung verstreckt? Über die Aufarbeitung der Geschichte des Außenministeriums', *Süddeutsche Zeitung*, 16 december 2010.

5.2.2 Das Amt was fout

Er is ook een aantal artikelen waarin men positief is over het boek, maar zich ook negatief uit laat over das Amt. Het eerste artikel in deze categorie, verscheen al voor de officiële presentatie van het boek. Historicus Nils Minkmar schrijft een lang artikel, waarin hij veel voorbeelden aanhaalt die onderbouwen dat das Amt heeft bijgedragen aan de vervolging van Joden. Uit zijn toon spreekt afkeer. Een memorandum van das Amt aan buitenlandse posten uit 1933, waarin wordt opgeroepen om begrip te tonen voor de Jodenpolitiek van de nationaalsocialisten, wordt door Minkmar gezien als ‘de eerste stap op de weg van politieke en juridische voorbereiding van de fysieke vernietiging van Joden en laat een patroon zien, dat tot het einde gebruikt zou worden’. Minkmar noemt das Amt een ‘verbrecherische Organisation’, waarvan het ‘propagandistische en argumentatieve talent na de oorlog intact bleef en gebruikt werd om de sporen van de misdaden uit te wissen’.¹⁰⁶ Hij noemt de ontoegankelijkheid van documenten voor onderzoekers een van de manieren om het verleden te verloochenen.

Er zijn twee artikelen die een vergelijkbare titel en strekking hebben. Beide zijn ook gepubliceerd in de *FAZ* en heten respectievelijk ‘Das Amt-Endlich dürfen die Akten sprechen’ en ‘Das Auswärtige Amt und die Geheimakten’. Het eerstgenoemde is van professor Overesch, die in de jaren zeventig zelf onderzoek heeft gedaan naar de oprichtingsgeschiedenis van das Amt in 1951. Volgens hem was er voor de publicatie van dit onderzoek wel iets bekend over de daden van das Amt tijdens en na de oorlog, maar werd dit door de politiek ontkend en werd onafhankelijk onderzoek bemoeilijkt. Het politieke archief van das Amt hield volgens hem namelijk relevante documenten verborgen. In het tweede artikel wordt dit door Dieter Maier bevestigd, maar ook genuanceerd. Het archief en haar personeel kunnen volgens hem niet verantwoordelijk worden gehouden voor wat er binnen das Amt zelf in het verleden is gebeurd. Het probleem is dat das Amt als enige ministerie haar eigen archief beheert.¹⁰⁷

Avi Primor, een voormalige Israëliëse diplomaat, lijkt het boek te zien als een belangrijke les voor diplomaten wereldwijd. Ze zouden hun baan eer aan moeten doen en altijd de de

¹⁰⁶ Nils Minkmar, ‘Endlich sprechen die Akten’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25 oktober 2010.

¹⁰⁷ Manfred Overesch, ‘Das Amt-Endlich dürfen die Akten sprechen’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 november 2010 en Dieter Maier, ‘Das auswärtige Amt un die Geheimakten’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 17 november 2010.

waarheid moeten willen zien en zeggen. Ook ziet hij dit boek als een rechtvaardig oordeel over das Amt en haar nationaalsocialistische medewerkers. Het steekt hem dat das Amt na de heroprichting niet alleen oud-nazi's in dienst nam, maar zelfs diegenen die zich tegen het regime hadden verzet afhield van een nieuwe functie. Hij en zijn collega's moesten daardoor noodgedwongen omgaan met Duitse diplomaten met een 'bruin verleden'. Om aan te duiden hoe deze diplomaten zich gedroegen, gebruikt Primor een anekdote van een gesprek tussen een Duitse diplomaat en zijn vrouw. De Duitser klaagde verbitterd over het onrecht dat hem en zijn familie was aangedaan door de geallieerden, waarna de vrouw van Primor vertelde over haar moeders overlijden in Auschwitz. De diplomaat draaide zich daarop bruusk om en zei geen woord meer tegen haar.¹⁰⁸

Ook uit een kort artikel op de opiniepagina van de SZ blijkt tevredenheid over het feit dat het eindelijk onmogelijk is geworden voor das Amt om haar verleden te verdringen of te verfraaien. De auteur vindt dat echter niet genoeg: das Amt moet nu ook praktische maatregelen gaan treffen om in het reine te komen met haar verleden.¹⁰⁹

Op 5 november verschijnt een lang artikel in de FAZ van Alard von Kittlitz met het persoonlijke verhaal van oud-medewerker Manfred Steinkühler. De voormalige Consul-Generaal doet in het artikel een boekje open over zijn ervaringen met de slechte omgang van das Amt met haar verleden. Hij vertelt hoe hij er als Consul-Generaal in Milaan op een zekere dag achter kwam dat er op de begraafplaats waar de Duitse dodenherdenking altijd plaatsvond, ook een SS-Strumbahnführer begraven lag, die bekend staat als een van de uitvinders van de gaskamer. Hij stelde dit aan de kaak bij das Amt, maar kreeg een lauwe reactie terug: hij zou gewoon door moeten gaan als altijd. Dit artikel vormt een evidente ondersteuning van de uitkomsten van *Das Amt und die Vergangenheit*. Door de beschrijving van de negatieve ervaringen van Steinkühler wordt das Amt niet in een positief daglicht gesteld.¹¹⁰

5.3 Kritisch

Net zoals in de vorige paragraaf, zijn er ook in de kritische categorie artikelen die het departmentsarchief als onderwerp hebben. Hans Jochen Pretsch, leider van het

¹⁰⁸ Avi Primor, 'Nun wissen wir, wozu die Nazis Diplomaten brauchten', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 28 oktober 2010.

¹⁰⁹ Dbr, 'Amt und Tradition', *Süddeutsche Zeitung*, 28 oktober 2010.

¹¹⁰ Alard von Kittlitz, 'Das Amt und der Friedhof', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5 november 2010.

departementsarchief tussen 1996 en 2003, schreef twee stukken over de volgens hem onterechte verwijten richting het archief. Zijn eerste artikel is een antwoord op het in de eerste paragraaf besproken artikel 'Zwei minister im Fernduell', waarin de uitspraken van Fischer en Westerwelle worden beschreven. Pretsch geeft een korte geschiedenis van het archief en hij noemt het absurd om het archief de schuld te geven van de vertraagde historische opheldering.¹¹¹ In zijn tweede artikel reageert hij op het hiervoor besproken artikel van Dieter Maier, die het departementsarchief ontoegankelijk noemt. Pretsch weerlegt Maiers argumenten, legt uit hoe het archief werkt en spreekt de stelling dat het departementsarchief bij het bondsarchief gevoegd zou moeten worden, tegen. Hiermee vecht hij ook het standpunt van de historische onderzoekscommissie aan, die het departementsarchief ook ondoorzichtigheid verwijten.¹¹²

FAZ-redacteur en historicus Rainer Blasius sluit zich hierbij aan en openbaart in zijn artikel een deel van de geschiedenis van het departementsarchief. Volgens hem zijn er zestienduizend documenten van de periode 1871 tot 1914 en vijftienduizend documenten uit de periode 1918 tot 1945 beschikbaar. De historische onderzoekscommissie zou volgens Blasius niet op de juiste manier met de bronnen om zijn gegaan.¹¹³ Dit is slechts een van de bezwaren van Blasius tegenover de onderzoekscommissie.

Wat opvalt in deze categorie artikelen, is dat een behoorlijk aantal van de hand van Rainer Blasius komen. Hij is kritisch over verschillende aspecten van het onderzoek. In een artikel eind december levert Blasius kritiek op onafhankelijkheid van de onderzoekscommissie. Enerzijds waren de historici volgens hem afhankelijk van de politiek, omdat het onderzoek werd betaald met belastinggeld. Anderzijds waren er twaalf andere wetenschappers, die een bijdrage hebben geleverd aan het boek, waar de onderzoekscommissie afhankelijk van was op het gebied van verzameling en analyse van bronnen.¹¹⁴

Ook is Blasius kritisch op de feiten die in het boek gepresenteerd worden. Zo verschijnt er op 26 oktober 2010 een artikel waarin Blasius stelt dat Joschka Fischer onjuist geïnformeerd was over het verleden van Franz Nüßlein, dat de aanleiding vormde voor het onderzoek naar de rol van das Amt tijdens het nazibewind. Ook in een later artikel wijst hij

¹¹¹ Hans Jochen Pretsch, 'Das Politische Archiv als Sündenbock', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4 november 2010.

¹¹² Hans Jochen Pretsch, 'Das Problem der vorgezogenen Freigabe', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 november 2010.

¹¹³ Rainer Blasius, 'Die Archivschuldfrage', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19 november 2010.

¹¹⁴ Rainer Blasius, 'Die Historiker und das Amt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 23 december 2010.

op de 'onjuiste duidingen, ontoereikende feiten en eenzijdige maatstaven' van de auteurs, door een uitgebreide beschrijving van Nüßleins tijd bij das Amt.¹¹⁵

Deze kritische houding beperkt zich niet tot de feiten over het verleden van Franz Nüßlein. Blasius toont zich in andere artikelen zeer kritisch over de juistheid van feiten in het gehele onderzoek. In zijn stuk 'Ein Kommissionsproblem' betwijfelt hij de kwaliteit van het boek en van de onderzoekscommissie en stelt hij dat er geen nieuwe inzichten uit het onderzoek zijn voortgekomen.¹¹⁶ In het artikel 'Geschichtstag im Auswärtigen Amt' beschrijft Blasius de voor diplomaten georganiseerde discussie onder leiding van staatssecretaris Ammon. Hierbij laat hij vooral de kritiek op het boek aan bod komen, door kritische vragen uit het publiek op te schrijven en opmerkingen van de staatssecretaris te citeren waaruit blijkt dat hij het ook niet eens is met alle uitkomsten van het onderzoek.¹¹⁷ Het lijkt in beide artikelen alsof Blasius wil laten zien dat veel feiten twijfelachtig zijn.

Een ander verwijt van deze redacteur is dat de onderzoekers pretenderen nieuwe informatie te verschaffen, maar dit niet zo is. Hij doelt met name op de spraakmakende declaratie van Franz Rademacher, die een dienstreis beschreef met de woorden: 'Liquidation von Juden in Belgrad'. Om dit te onderbouwen beschrijft hij in een artikel in november 2010 hoe hij zich verdiept in de geschiedenis van de berichtgeving over dit nieuwsfeit. Hij ontdekt dat de *FAZ* al in 1952 een artikel publiceerde over Rademacher, waarbij zijn declaratie ook aan bod kwam. Daarna zou het document zijn genoemd in *Der Spiegel* in 1968 en 1971.¹¹⁸

Dit artikel van Blasius laat volgens professor Henning Köhler zien dat de sensatie rondom de declaratie van Rademacher ongefundeerd is. Hij stelt dat het artikel van Blasius de oppervlakkigheid van het onderzoek duidelijk maakt. Hij verwijt de onderzoekers een discrepantie tussen de media-aandacht voor bepaalde feiten, zoals de informatie over Nüßlein, en de geringe aandacht die deze feiten in het boek krijgen. De oorzaak hiervan ligt volgens de professor in de aanpassingen van de passages over Nüßlein, die stilzwijgend

¹¹⁵ Rainer Blasius, 'Der Generalkonsul und das Auswärtige Amt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 26 oktober 2010 en 'Zerrbild Nüßlein', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 10 december 2010.

¹¹⁶ Rainer Blasius, 'Ein Kommissionsproblem', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 november 2010.

¹¹⁷ Rainer Blasius, 'Geschichtstag im Auswärtigen Amt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2 december 2010.

¹¹⁸ Rainer Blasius, 'Zeit 1952 bekannt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 november 2010.

zouden zijn doorgevoerd op basis van onderzoek van diplomaat en onderzoeker Heinz Schneppen.¹¹⁹

Ook Jürgen Sudhoff noemt de declaratie van Rademacher in het kader van zijn betoog, waarin hij stelt dat het boek ontelijke verwijten maakt richting das Amt. Hij wijst er, net als Blasius, op dat de declaratie van Rademacher al sinds 1952 bekend is. Het boek onthult volgens hem niets nieuws, want 'de feiten lagen al lang op tafel'. Sudhoff, zelf voormalige staatssecretaris en diplomaat van das Amt, stelt ook dat de hele organisatie over een kam wordt geschoren op basis van eenzijdige informatie. Das Amt wordt afgedaan als 'verbrecherische Organisation', terwijl er ook bronnen zijn waaruit blijkt dat leidinggevende nazi's das Amt anti-nationaalsocialistisch vonden. Door deze onzorgvuldige omgang met bronnen en feiten, is das Amt volgens Sudhoff onterecht in diskrediet gebracht.¹²⁰

In januari verschijnt er een heel lang artikel van Rainer Blasius in de *FAZ*, waarin hij wederom velerlei verwijten aan het adres van de onderzoekscommissie presenteert. Er zijn twee belangrijke zaken die hij de commissie ten laste legt. De eerste is het onjuiste gebruik van bronnen. Als voorbeeld haalt Blasius de conclusies aan die de commissie trekt met betrekking tot Rademachers declaratie, die volgens hem niet op de juiste bronnen zijn gebaseerd. De commissie gebruikt te veel secundaire bronnen. Als tweede verwijt Blasius de onderzoekscommissie te veel te hebben gewerkt op basis van propagandistisch materiaal uit de DDR. Daarnaast zegt Blasius dat grote verdiensten van oud-medewerkers worden gemarginaliseerd, dat er te weinig aandacht wordt besteed aan het verzet dat wél plaatsvond en dat er gek genoeg geen hoofdstuk wordt gewijd aan het lidmaatschap van de NSDAP.¹²¹

In de *SZ* publiceerde historicus Ulrich Schlie een kritisch stuk. Volgens hem wordt de indruk gewekt dat das Amt haar verleden na de heroprichting in een beter daglicht wilde zetten door de nadruk te leggen op de verzetshelden van das Amt. Deze veronderstelde mythe heeft volgens Schlie echter nooit bestaan. De auteur stelt dat de verzetshelden binnen das Amt, zoals Hans Bernd von Haeften, niet genoeg aandacht hebben gekregen.

¹¹⁹ Henning Köhler, 'Der minister und seine Muse', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24 november 2010.

¹²⁰ Jürgen Sudhoff, 'Haltlose und unredliche Vorwürfe', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 22 december 2010.

¹²¹ Rainer Blasius, 'Schnellbrief und Braunbuch', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 januari 2011.

Daarom beschrijft hij in het artikel de loopbaan van Von Haeften, zijn daden van verzet en de manier waarop zijn verhaal na zijn executie buiten beeld is geraakt.¹²²

Enigszins dezelfde boodschap is terug te zien in een kort artikel uit de *FAZ* in december 2010, waarin de auteur stelt dat het wel heel makkelijk is om personen uit het verleden te beschuldigen en te veroordelen. Hij denkt dat juist de huidige critici van das Amt, nazi's zouden zijn geweest als ze ten tijde van het Derde Rijk hadden geleefd. Bovendien pleit hij ervoor om ook voormalige NSDAP-leden dankbaar te zijn dat zij de Duitse democratische staat hebben ontwikkeld na 1949.¹²³

Net als Schlie, zegt historicus Horst Möller ook dat de mythe over das Amt als kern van verzet nooit heeft bestaan. Möller wijst de lezer op het vaste patroon dat onthullingen over het nationaalsocialistische verleden altijd hebben en dat de mythe diende om de onthulling overtuigender over te laten komen. Hij ontkent de veronderstelling dat het archief van das Amt bepaalde stukken bewust achter slot en grendel wilde houden om te verhullen dat das Amt en haar medewerkers betrokken was geweest bij nationaalsocialistische misdaden. Möller geeft allerlei voorbeelden van feiten die al lang bekend waren en dus verre van geheim werden gehouden door het archief. Hij zegt dat het archief al sinds de jaren vijftig open was en dat er sindsdien ook onderzoek is gedaan naar buitenlandse politiek. De declaratie van Franz Rademacher is volgens Möller al door Browning en Döscher gebruikt in hun boek over de betrokkenheid van das Amt bij nationaalsocialistische misdaden. Ook de omgang met het verleden na 1949 is volgens Möller niets nieuws, omdat het Institut für Zeitgeschichte al in 1993 drie verzamelbanden heeft gemaakt, die ook documenten over de omgang met het naziverleden bevatten. Het departementsarchief heeft hier destijds aan meegewerkt. Möller noemt het boek een schandaal, mede doordat het onderzoek 1,5 miljoen euro kostte en het weinig nieuwe informatie bevat.¹²⁴

In een kort artikel uit de *SZ* wordt de objectiviteit van de onderzoekscommissie door Anette Koch in twijfel getrokken. Volgens haar ligt aan het onderzoek een ideologie uit de jaren zestig ten grondslag, die ervan uit gaat dat de vaders en voorvaders zich niet genoeg tegen de nazi's verzet hebben en dat hier immer weer aan herinnerd moet worden. Het doel

¹²² Urich Schiele, 'Ein Mensch, dem Guten zugeneigt', Zum 20. Juli: Erinnerungen an Hans Bernd von Haeften, den wenig gewürdigten Dipolmaten im Widerstand gegen Hitler', *Süddeutsche Zeitung*, 16 juli 2011.

¹²³ Hans-Walter von Hülsen, 'Selbstgerechtigkeit', *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 12 december 2010.

¹²⁴ Horst Möller, 'Worin besteht die Sensation?', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 januari 2011.

hiervan is volgens Koch het in leven houden van de collectieve schuld voor het nageslacht.¹²⁵

Oud-ambassadeur Wolfgang Schultheiss laat zich in een korte reactie op het artikel van Jordan Meijas van 3 februari kritisch uit over het feit dat de onderzoekscommissie een zogenaamde mini-oorlog is begonnen met het archief van das Amt en hij vindt het een schande dat de medewerkers van het archief niet zijn bedankt tijdens de presentatie van het boek in oktober. Hij geeft aan het boek inhoudelijk wel interessant te vinden.¹²⁶

In een ander kort artikel uit de auteur zich zeer kritisch over het feit dat de onderzoekscommissie geld ter beschikking had voor het onderzoek, maar dat das Amt zelf niks krijgt van de opbrengsten van het boek. De auteur is bovendien boos dat er geen geld terugvloeit naar de staatskas, waaruit het onderzoek is betaald. De geplande discussie-avonden van das Amt zijn volgens hem zeer welkom, omdat er dan veel slordigheden en fouten van het onderzoek kunnen worden rechtgezet.¹²⁷

5.4 Kritiek op kritiek

Critici van het boek werden natuurlijk ook weer tegengesproken door andere auteurs. Zo werden twee van de kritische artikelen van FAZ-redacteur Rainer Blasius van repliek voorzien door twee andere auteurs. In een artikel van 8 november 2010 worden de argumenten die Blasius geeft in 'Der Generalkonsul und das Auswärtige Amt' met betrekking tot Franz Nüßlein, weerlegd.¹²⁸ Ook zijn artikel 'Die Historiker und das Amt' wordt inhoudelijk tegengesproken. Consul-generaal Ulrich Schöning behandelt alle verwijten die Blasius in zijn artikel aan bod laat komen en geeft daar op een rustige toon commentaar op. Zo zegt hij bijvoorbeeld dat sommige openbaringen uit het onderzoek bij experts weliswaar bekend kunnen zijn geweest, maar dat het voor vele anderen wel degelijk nieuwe informatie was.¹²⁹ Ook voormalig ambassadeur Michael Libal reageert op een artikel van Rainer Blasius van 13 januari, waarin de redacteur zich negatief uit laat over de titel van een artikel van Browning. Libal geeft aan dat hij naar aanleiding hiervan contact heeft opgenomen met Browning en dat de Amerikaanse historicus aan gaf zich schriftelijk te

¹²⁵ Anette Koch, 'Aufwärmen der Kollektivschuld', *Süddeutsche Zeitung*, 16 december 2010.

¹²⁶ Wolfgang Schultheiss, 'Keine Lobende Erwähnung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 16 februari 2011.

¹²⁷ 'Unbezahllbar', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 31 januari 2011.

¹²⁸ Stephan Heidenhain, 'In der Regel die Hinrichtung', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 november 2010.

¹²⁹ Ulrich Schöning, 'Eine Fachkonferenz im Auswärtigen Amt', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 6 januari 2010.

distantieren van de titel van zijn artikel, omdat niet hij, maar de redactie de titel had verzonnen.¹³⁰

In de *SZ* wordt verslag gedaan van de eerste gezamenlijke stellingname van de onderzoekscommissie sinds de officiële presentatie van het boek. Frei, Conze, Hayes en Zimmermann reageren op het vurige debat dat was ontstaan na de publicatie en stellen vast dat hun boek blijkbaar een gevoelig onderwerp heeft aangesneden. Ondanks de kritiek, houden ze voet bij stuk wat betreft de uitspraken die in het boek worden gedaan. Ze richten zich hiermee vooral op de kritiek van de bekende historicus Hans Mommsen.¹³¹

Een aantal dagen later verschijnt er in dezelfde krant een artikel van de hand van Norbert Frei, een van de leden van de onderzoekscommissie, en Joachim Käppner, een redacteur van de *SZ*. Ze reageren op de kritiek van vakgenoten, door eerst te erkennen dat er individuele gevallen van verzet binnen das Amt zijn geweest. Dit neemt volgens Frei en Käppner niet weg dat de statelijke instituties werktuigen waren van de nationaalsocialistische dictatuur. Vervolgens halen ze hard uit naar kritische historici door hen te verwijten dat ze de onderzoekscommissie het succes niet zouden gunnen uit ijdelheid. Hun bezwaren doen volgens hen niets af aan het feit dat das Amt een ‘verbrecherische Organisation’ is geweest, omdat het een crimineel regime heeft gediend. Schuld is volgens Käppner en Frei altijd individueel en niet collectief, maar helaas hebben veel individuen destijds de verkeerde beslissing genomen.¹³²

Ook Eckart Conze reageert op de wetenschappelijke critici met een artikel in de *SZ*. Het bijna zes pagina’s tellende stuk behandelt veel verwijten die in de vorige paragraaf zijn behandeld en spreekt deze tegen. Eerst weerlegt hij de kritiek van de historicus Daniel Koerfer, die het boek ‘een boek der wraak’ noemde. Daarna vraagt hij zich af waarom een journalist als Rainer Blasius zo zijn best doet om de onderzoekscommissie te beledigen en onjuiste beweringen de wereld in te helpen. Hij verwijt Blasius zijn informatie niet te hebben geverifieerd en noemt hem een spreekbuis van de zogenaamde ‘Mumien’, voormalige medewerkers van das Amt. Ook gaat hij in op de geuite kritiek in verband met de declaratie van Franz Rademacher. Conze erkent dat deze informatie al langer bekend

¹³⁰ Michael Libal, ‘Browning und das Amt’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 januari 2011.

¹³¹ ‘Unabhängige Kommission antwortet Kritikern; ‘Unser Buch hat einen Nerv getroffen’, *Süddeutsche Zeitung Online*, 10 december 2010.

¹³² Norbert Frei en Joachim Käppner, ‘Akademische Querulanz; Am Versagen der ‘Eliten’ unter Hitler is kein Zweifel’, *Süddeutsche Zeitung*, 20 december 2010.

was, maar voegt daar aan toe dat de onderzoekscommissie de feiten over Rademacher niet in het kader van nieuwe kennis heeft gepresenteerd. De declaratie diende als een voorbeeld van de stelling dat das Amt van de Jodenvervolgung wist en de kwestie als normale gang van zaken beschouwde.¹³³

In een kort artikel in de *FAZ* spreekt Conze nogmaals zijn teleurstelling uit over Blasius en zegt hij niet te begrijpen waarom de *FAZ* zoveel ruimte geeft aan de kritiek van Blasius tegen *Das Amt und die Vergangenheit* en de onderzoekscommissie.¹³⁴

5.5 Conclusie

De publicatie van het boek *Das Amt und die Vergangenheit* heeft geleid tot een felle discussie in de *FAZ* en de *SZ*. Er is dan ook een groot aantal artikelen verschenen vlak na de officiële presentatie van het boek in das Amt zelf en in het Haus der Kulturen der Welt in Berlijn. Op basis van de in dit hoofdstuk beschreven artikelen, kan een aantal zaken vastgesteld worden.

Ten eerste is gebleken dat het debat over de publicatie van het boek inderdaad op felle wijze is gevoerd. De discussie laaide vooral op omtrent de conclusies die in het onderzoek getrokken worden en over de methode van de onderzoekscommissie. Veel auteurs hadden een uitgesproken negatieve of positieve toon in hun artikelen.

Als tweede, aansluitend op de vorige conclusie, blijkt dat er een paar specifieke kwesties voor veel ophef zorgden onder sommige lezers en redacteuren. Daaronder een aantal gevallen die individuele personen betreffen. Zo werd er gediscussieerd over de feiten rondom het verleden van oud-medewerker Franz Nüßlein. Ook was de declaratie van Franz Rademacher, met als titel 'Liquidation von Juden in Belgrad', een historisch gegeven waar men het niet over eens was. Ook de kwestie rond de toegankelijkheid van het archief werd een belangrijk punt van discussie.

De derde ontdekking die dit onderzoek heeft opgeleverd, bestaat eruit dat er een verschil is te zien in de toon en het aantal publicaties van de verschillende kranten. De *FAZ* heeft zich duidelijk meer ingelaten met de discussie dan de *SZ*, gezien het verschil in het

¹³³ Eckart Conze, 'Unser Buch hat einen Nerv getroffen; Diplomaten im Nationalsozialismus: Die Unabhängige Historikerkommission antworter ihren Kritikern', *Süddeutsche Zeitung*, 10 december 2010.

¹³⁴ Eckart Conze, 'Eine Kampagne', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 18 januari 2011.

aantal gepubliceerde artikelen over dit onderwerp. Ook is het opvallend dat de categorie kritische artikelen voornamelijk bestaat uit artikelen van de *FAZ*.

Als vierde is voor het voetlicht gekomen dat veel van de auteurs van artikelen in de *FAZ* en de *SZ* van de hand komen van mensen met een zekere expertise op het gebied van het nationaalsocialistische verleden van das Amt. Zo zijn er zeven auteurs die een verleden hebben als medewerker van das Amt of bij een andere dienst. In elke categorie komen er een of twee artikelen van oud-medewerkers. Daarnaast blijkt een groot aantal van de reacties geschreven te zijn door historici. Opvallend is dat deze artikelen ofwel in de kritische, of wel in de positieve categorie zijn ingedeeld. De kritische categorie wordt gedomineerd door Rainer Blasius, met acht artikelen van zijn hand.

Tot slot kan gesteld worden dat er een aantal gevoelige zaken behandeld wordt in het boek die in het debat naar voren kwamen maar niet tot veel discussie hebben geleid. Deze zijn daarom in de categorie neutraal geplaatst. Een voorbeeld daarvan is het al dan niet in stand houden van tradities binnen das Amt, zoals de gevolgen voor de portretgalerijen op het ministerie en posten in het buitenland en de veranderde 'nachrufpraxis'.

6 Conclusie

De centrale vraag van deze scriptie luidt: ‘Hoe reageerde de Duitse pers (te weten: FAZ en de SZ) op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit?*’ Aan de hand van deze centrale vraag zijn vier deelvragen geformuleerd die in de voorgaande hoofdstukken zijn beantwoord. In dit hoofdstuk zal in paragraaf 1 de beantwoording van de hoofdvraag geplaatst worden in de context van hetgeen naar voren is gebracht in de behandeling van de deelvragen in de hoofdstukken 2 tot en met 5. Ook zullen in paragraaf 2 de conclusies worden afgezet tegen andere analyses van het debat. Tenslotte zullen in paragraaf 3 de beperkingen van dit onderzoek besproken worden en aanbevelingen voor nader onderzoek worden gedaan.

6.1 Beantwoording van de hoofdvraag in een context geplaatst

6.1.1 Het debat in de FAZ en de SZ: conclusies

De reactie in de Duitse pers op de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit* waren verdeeld. De artikelen zijn in te delen in de categorieën neutraal, positief, kritisch of ‘kritiek op kritiek’. Hieraan is te zien dat de reacties op het onderzoek zeer uiteenlopen. Zoals in hoofdstuk 5 beschreven, zijn er meerdere conclusies die getrokken kunnen worden uit het debat omtrent *Das Amt und die Vergangenheit* in de FAZ en de SZ.

Wat meteen in het oog springt, is het grote verschil tussen de FAZ en de SZ. Verreweg het grootste deel van de artikelen over het boek komen uit de FAZ en deze zijn vooral te vinden in de kritische categorie. In de categorieën ‘positief’ en ‘kritiek op kritiek’ zijn de minste artikelen uit de FAZ te vinden. Van het kleine aantal artikelen dat de SZ publiceerde, staan de meeste juist in die laatstgenoemde categorie.

De kritiek richt zich veelal op details. Zo zijn sommigen het niet eens met de feiten rondom het verleden van oud-medewerker Franz Nüßlein. Ook wordt beweerd dat de declaratie van Franz Rademacher, met als titel ‘Liquidation von Juden in Belgrad’, al lang bekend was. Ook de kwestie rond de toegankelijkheid van het archief werd een punt van discussie. In de categorie ‘kritiek op kritiek’ worden de argumenten van critici weerlegd, door de aandacht van de afzonderlijke feiten en details af te leiden en de aandacht weer te vestigen op het grotere plaatje. De consequenties van het onderzoek, zoals een veranderende ‘nachrufpraxis’ en de gevolgen voor portretgalerijen op het ministerie en

posten in het buitenland, worden ook besproken, maar zijn niet zozeer onderwerp van een felle discussie.

Een derde aspect dat opvalt is het grote aantal auteurs dat wetenschappelijk of professioneel betrokken is geweest bij *Das Amt* en daardoor kennis heeft van het naziverleden van de overheidsinstelling. De artikelen van oud-medewerkers zijn verdeeld over de verschillende categorieën, terwijl historici zich veel vaker uitgesproken positief of juist kritisch uitspreken.

6.1.2 Het debat in de FAZ en de SZ: Geschichtspolitik?

In hoofdstuk 2 en 3 wordt literatuur behandeld met betrekking tot het kader waarin *Das Amt und die Vergangenheit* en het debat geplaatst worden. In het deze subparagraaf wordt aandacht besteed aan het debat in het kader van Geschichtspolitik.

Het onderzoek werd geïnitieerd door de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Joschka Fischer. Er lag dus een politieke beslissing aan ten grondslag over hoe Duitsland haar nationaalsocialistische verleden zou moeten verwerken. De ophef die vervolgens ontstond naar aanleiding van de publicatie laat zien dat het nationaalsocialisme nog altijd een belangrijke rol speelt in de Duitse politiek en samenleving. Kortom: het debat over *Das Amt und die Vergangenheit* kan niet los worden gezien van het verschijnsel Geschichtspolitik.

Maar hoe verhoudt het zich tot die politieke interpretatie van het nationale Duitse verleden? Het is lastig om *Das Amt und die Vergangenheit* op basis van dit onderzoek in te delen in een van Assmanns vier vormen van Geschichtspolitik, want de eventuele politieke belangen die het onderzoek diende, vallen moeilijk te achterhalen, omdat Fischers motivatie simpelweg als onbekend geldt. Door historici worden Fischer verschillende beweegredenen toegeschreven. Het zou een offensieve reactie zijn, een manier om wraak te nemen op de oude generatie diplomaten of gewoonweg een manier om uitsluitel te krijgen over het naziverleden van *Das Amt*. Hiervan uitgaande zou het onderzoek geschaard kunnen worden onder 'Aufklärung', maar dit dekt de lading niet volledig. Het lijkt erop dat Fischer zich door de tegenstand ook in zijn positie bedreigd voelde en dat dit onderzoek een antwoord was op het debat binnen het ministerie, dat een publieke aangelegenheid dreigde te worden. Het onderzoek lijkt onder andere te hebben gediend om hem uit deze lastige situatie te

halen. Wellicht zou hij de kwestie zelf openbaar hebben willen maken, voordat anderen hem voor zouden zijn.

6.1.2.1 Das Amt und die Vergangenheit: doel

Gezien bovenstaande is het interessant om uit te zoeken welk 'geschiedtpolitische' doel *Das Amt und die Vergangenheit* diende. De vraag is echter in hoeverre de motivatie van de initiatiefnemers daadwerkelijk kan worden achterhaald. Immers, het betreft een belangrijk onderdeel van Fischers' politieke nalatenschap waardoor de waarheid lastig boven tafel te krijgen is. Tegelijkertijd zou dit historici niet moeten ontmoedigen, want de waarheid zal op den duur toch achterhaald kunnen worden. En het is tenslotte de taak van wetenschappers om zo dicht mogelijk bij de werkelijkheid te komen. Het is overigens wel opmerkelijk dat zeven jaar later nog geen enkele historicus diepgaand onderzoek hiernaar heeft gedaan, want slechts Daniel Koerfer heeft hiertoe enigszins een poging gewaagd, maar heeft hierbij als doel kritiek op het onderzoek en op Fischer te leveren. De weinig objectieve analyse maakt zijn conclusies niet zo betrouwbaar.

Aandacht

Uitgaande van de bovengenoemde doelen die aan het initiatief van Fischer ten grondslag lagen, zou Fischer tevreden zijn geweest met het debat, omdat het onderzoek hiermee veel aandacht kreeg. Welke motivatie er ook achter zijn initiatief zat – offensief tegen de weerstand binnen *das Amt*, wraak op de oude generatie diplomaten of simpelweg opheldering- de grote mate van publiciteit die het onderzoek kreeg, zou Fischer sowieso goed uitkomen. Het feit dat het debat fel was en er duidelijke kampen waren, was een van de redenen achter die aandacht. Immers, als iedereen het met elkaar eens zou zijn geweest, zou er waarschijnlijk minder zijn gepubliceerd en zou het debat minder lang hebben aangehouden. Door het debat, waarbij feiten en conclusies uit het boek steeds opnieuw openbaar gemaakt werden, werden oud-medewerkers met een NSDAP-verleden ten overstaan van een groot publiek aan de schandpaal genageld. Het debat maakte ook dat uitkomsten van het boek nog wijder verspreid werden, omdat ook mensen die het boek niet kenden of hadden gelezen geïnformeerd werden. Opheldering over het naziverleden van *das Amt* heeft zich hoogstwaarschijnlijk verder verspreid doordat het debat zo lang aanhield en tamelijk fel was.

Imago

Op basis van bovenstaande en de aanleiding van het onderzoek, kan aangenomen worden dat Fischer verwachtte dat een dergelijk onderzoek tevens goed zou zijn voor het imago van das Amt. Volgens de politicoloog Nye is imago een vorm van soft power en daarom erg belangrijk voor de positie van een land in de internationale betrekkingen. In een positie als die van Fischer zou het imago van das Amt bovendien verbonden zijn met zijn eigen imago. Ervan uitgaande dat Fischer hoopte dat het onderzoek door de ophelderende functie zijn eigen imago, maar ook dat van das Amt, ten goede zou komen, zou hij op basis van de gebruikte artikelen niet zo tevreden zijn over het debat dat ontstond.

Ten eerste is in de artikelen in hoofdstuk 5 te lezen dat veel auteurs onthutst zijn over de onthullingen die in het boek gedaan worden. Het feit dat het 65 jaar heeft geduurd tot deze informatie voor een groot publiek aan het licht kwam, maakt sommigen ook achterdochtig en roept vragen bij hen op als 'hoe heeft dat kunnen gebeuren?', 'Is de informatie expres achter gehouden?'. Bovendien heeft de *FAZ*, die geldt als een van de grootste nationale kranten, een grote hoeveelheid kritische artikelen gepubliceerd. Veel kritiek kwam van experts: historici, die zich veel bezighouden met naziverleden van Duitsland, en oud-medewerkers. Dit zou niet goed zijn voor het imago van Fischer zelf en das Amt zelf.

Sommige auteurs laten wel blijken dat ze, ondanks het feit dat het laat is, blij zijn dat er openheid is ontstaan over de kwestie van het naziverleden van das Amt. Er wordt ook beschreven hoe er in het buitenland, in dit geval voornamelijk in de Verenigde Staten, positief wordt gereageerd op het boek. Het kritisch durven kijken naar de eigen geschiedenis wekt daar duidelijk een positieve indruk, en is daardoor dus goed voor het imago van Duitsland. De gebruikte artikelen laten echter vooral reacties met betrekking tot het binnenland zien en op basis daarvan kan gesteld worden dat er een gematigd negatief imago van das Amt naar voren komt.

6.1.2.2 Vergelijking met het verleden

De vergelijkingen die door sommige auteurs worden getrokken tussen het debat rondom *Das Amt und die Vergangenheit* en eerdere debatten over het nationaalsocialistische verleden, zoals de 'Historikerstreit', de 'Wehrmachtsausstellung' en Goldhagens' boek *Hitler's Willing Executioners* zijn gedeeltelijk waar.

De eerste vergelijking, die gemaakt wordt door Marie-Luise Recker en Christian Mentel en Martin Sabrow, is op basis van voorliggend onderzoek wellicht misplaatst. De ‘Historikerstreit’ ging namelijk expliciet, zonder omwegen, over de manier waarop Duitsland naar het verleden moest kijken. Conservatieven pleitten destijds voor een relativering van het verleden, terwijl de liberale flank daar juist tegen was. Het debat over *Das Amt und die Vergangenheit* is wel te ‘vertalen’ naar dit bredere spectrum, maar was in eerste instantie gericht was op het onderzoek zelf. Impliciet gaat het natuurlijk wel over de omgang met het verleden: ‘Moeten we vergeven en vergeten?’, ‘Welke criteria gelden voor schuld?’ en ‘Kunnen we vanuit het heden wel oordelen over het verleden?’. Het debat rondom *das Amt* is daarmee een nieuwe opleving van de ‘Historikerstreit’, maar dan in een andere, specifiekere vorm.

De vergelijking met het effect van de ‘Wehrmachtsausstellung’ –gemaakt door Marie-Louise Recker en Nele Wissman – is toepasselijker. Ten eerste draait het in beide gevallen om het nationaalsocialistische verleden van één specifieke overheidsinstelling: buitenlandse zaken en de luchtmacht. En ten tweede: in beide gevallen contrasteerde het bestaande beeld van de rol van die instellingen met het beeld dat uit de tentoonstelling/het boek naar voren komt. Een derde overeenkomst is dat beide onthullingen hierdoor voor veel ophef zorgden. Een laatste overeenkomst betreft de aard van de kritiek: die spitste zich toe in beide gevallen op incorrecte of onvolledige informatie.

Recker vergelijkt het debat naar aanleiding van *Das Amt und die Vergangenheit* ook met het debat dat ontstond na de publicatie van *Hitlers Willing Executioners*. In beide gevallen gaat het om een boek dat met een onthulling komt over het naziverleden van Duitsland. *Das Amt und die Vergangenheit* focust echter op een specifieke overheidsinstelling, terwijl Goldhagens boek uitspraken doet over het Duitse volk in algemene zin. In beide gevallen was het wel zo dat veel historici zeer kritisch waren en het boek methodologisch en inhoudelijk als slecht beoordeelden. Een groot verschil is echter dat het onderzoek omtrent *das Amt* geïnitieerd was door een politicus, terwijl Goldhagen een Amerikaanse historicus is. Dit maakt dat *Hitlers Willing Executioners* minder direct een product is van Geschichtspolitik dan *Das Amt und die Vergangenheit*.

Al met al kan gesteld worden dat *Das Amt und die Vergangenheit* verbonden is aan Geschichtspolitik. Vooralsnog blijft het, gezien de ondoorzichtige beweegredenen, moeilijk om te stellen tot welke van de vier typen dit onderzoek gerekend kan worden. Toch kan er verondersteld worden dat Fischer blij is geweest met de aandacht die het boek kreeg door het felle en langdurige debat. Wat betreft de gevolgen voor het imago van das Amt, zou Fischer, gezien de grote hoeveelheid negatieve reacties, minder tevreden zijn. Het boek is wellicht het meest te vergelijken met de ‘Wehrmachtausstellung’ en kan gezien worden als een opleving van de ‘Historikerstreit’. De vergelijking met het boek *Hitlers Willing Executioners* is wat minder van toepassing, omdat dit boek geen product is van een politieke beslissing.

6.2 Vergelijking met andere analyses van het debat

Zoals in 1.4 en 3.6 is besproken, zijn er meerdere auteurs die hun licht hebben laten schijnen op het debat naar aanleiding van de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*. In dit deel van de conclusie zal ik verschillen en overeenkomsten bespreken tussen de bevindingen en conclusies in deze scriptie en die in eerder analyses.

De artikelen van Magnus Brechtken en Nele Wissman, die zich beide richtten op de uitkomsten van het debat en niet op het boek zelf, zijn niet vergelijkbaar met deze scriptie. Brechtken en Wissman geven een hele beknopte analyse en zij noemen bovendien geen specifieke auteurs of argumenten die uit het debat naar voren komen. Ook laten Brechtken en Wissman hun eigen mening over het boek doorschemeren: Brechtken staat achter de kritiek en Wissmann relativeert de kritiek.

Ook de bijdrage van Hürter en Mayer levert hele andere inzichten op. Het boek is opgebouwd aan de hand van veel gehoorde kritiek, die voortkomt uit een conferentie over het boek, georganiseerd door het Institut für Zeitgeschichte München-Berlin en Akademie für politische Bildung Tutzing. Dit boek is eigenlijk meer een aanvulling op *Das Amt und die Vergangenheit* dan een analyse van het debat, omdat het antwoord probeert te geven op onduidelijkheden naar aanleiding van het debat.

Christian Mentel is de enige auteur, wiens werk uitgebreid in gaat op het debat zelf. Zowel in zijn online artikelen als in zijn in samenwerking met Martin Sabrow geschreven boek richt hij zich echter vooral op het verloop van het debat, aangezien hij het

chronologisch behandelt. Hij heeft niet geselecteerd en weergegeven op thema. Bovendien komen lang niet alle artikelen aan bod. In zijn online artikel zijn er weinig artikelen gebruikt en in zijn boek worden ook niet alle artikelen weergegeven.

In het pers-gerelateerde deel van zijn artikel 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit' stelt Mentel dat de *FAZ* erg betrokken is geweest bij het debat en zich kritisch en conservatief uit liet. Dit komt overeen met voorliggend onderzoek. Het grootste deel van de artikelen uit de *FAZ*, vijftien stuks, staan in de kritische categorie. Slechts negen artikelen hadden een positieve toon. Wat betreft de *SZ*, zegt Mentel dat deze krant geen duidelijke kant kiest. Dit komt ook naar voren uit deze scriptie. Wat Mentel niet benoemt, is dat de *SZ* zich überhaupt afzijdig heeft gehouden in het debat.

Het boek dat Mentel samen met Martin Sabrow schreef, lijkt qua opzet nog enigszins op dit onderzoek. Hun onderzoek is echter gericht op de voortgang van het debat en hun artikelen zijn daarom ook geselecteerd op basis van hun bijdrage aan het debat. Zij zijn duidelijk gericht op de historiografische waarde van het debat en minder op de politiek-maatschappelijke implicaties die *Das Amt und die Vergangenheit* zou kunnen hebben.

6.3 Wetenschappelijke opmerkingen

6.3.1 Beperkingen onderzoek

Dit onderzoek bevat een drietal beperkingen, die als aanbeveling voor vervolgonderzoek zouden kunnen dienen.

Ten eerste: de beweegredenen van Fischer om *Das Amt und die Vergangenheit* uit te voeren zijn vooralsnog onduidelijk. Om dit debat contextueel in te kaderen, is het nodig om de politieke belangen achter het onderzoek te achterhalen.

Als tweede is dit onderzoek aanvankelijk opgezet om het imago van het ministerie in de pers onder de loep te nemen om zodoende te achterhalen in hoeverre de publicatie van het onderzoek dit imago heeft veranderd. De capaciteit van dit onderzoek bleek echter niet genoeg om een gedegen analyse van het imago te maken. Bovendien is er, om een dergelijk onderzoek betrouwbaar te laten zijn, een volledig overzicht nodig van de gepubliceerde artikelen uit tenminste alle nationale kranten. Gezien de beperkte omvang van het onderzoek in deze scriptie, was het niet mogelijk om al deze artikelen mee te nemen.

6.3.2 Suggesties voor nader onderzoek

Aan de hand van bovenstaande beperkingen van het onderzoek en andere ervaringen opgedaan gedurende de onderzoeksopzet en uitvoering, worden hieronder drie suggesties voor vervolgonderzoek gegeven.

In het kader van de achtergrond van het onderzoek *Das Amt und die Vergangenheit* en de politieke belangen die in dit soort kwesties meespelen, zou het interessant zijn te onderzoeken waarom het ministerbureau besloot de brief van Marga Henseler niet aan Fischer voor te leggen. Om diezelfde reden zou het interessant zijn een onderzoek te doen naar de redenen waarom Fischer dit onderzoek heeft ingesteld.

Zoals eerder gezegd biedt deze scriptie een opstap voor nader onderzoek naar het imago van das Amt na de publicatie van *Das Amt und die Vergangenheit*. Als eerste zou er dan onderzocht moeten worden wat voor een beeld van das Amt er naar voren komt uit een analyse van alle publicaties in de media? Hieraan zou een uitgebreide analyse van alle media-kanalen met betrekking tot dit onderwerp vooraf kunnen gaan. Vervolgens zou er bepaald kunnen worden wat het onderzoek heeft gedaan met het imago van das Amt op nationaal en internationaal niveau. Imago is, zoals Joseph Nye stelt, erg belangrijk voor de positie van een land op het internationale toneel. Op die manier kan gekeken worden hoe de interne omgang met het verleden(en politieke beslissingen hierover) invloed heeft op het reilen en zeilen van een land in de internationale betrekkingen.

Voor Duitsland zou dat betekenen dat er wordt onderzocht in hoeverre dit onderzoek gevolgen heeft voor de positie van Duitsland als 'Zivilmacht'. Maull zegt dat de geschiedenis er voor heeft gezorgd dat Duitsland een 'moderne' rol in neemt in de internationale betrekkingen. Maar zou de manier waarop we die geschiedenis zien en interpreteren dan invloed hebben op deze rol? In dat geval zou een blik op een omstreden verleden implicaties kunnen hebben voor het heden en voor de toekomst.

7 Bronnen en Literatuur

Bronnen

Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1 oktober 2010 tot 31 januari 2013

Süddeutsche Zeitung, 1 oktober 2010 tot 31 januari 2013

El País, 1 oktober 2010 tot 31 januari 2013

Le Figaro, 1 oktober 2010 tot 31 januari 2013

Literatuur

Assmann, Aleida, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*, Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung 2007

Benz, Wigbert, 'Rezension zu "Das Amt',
<http://library.fes.de/fulltext/afs/htmrez/81194.htm>, geraadpleegd op 30 oktober 2015

Brechtken, Magnus, 'Mehr als Historikergepränkel. Die Debatte umd 'Das Amt und die Vergangenheit'' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 1, 2015, p. 59-92

Browning, Christopher R., *The Final Solution and the German Foreign office: a Study of Referat D III of Abteilung Deutschland 1940-1943*, New York: Holmes and Meier 1978

Browning, Christopher, 'The German Foreign Office Revisited', *Bulletin of the German Historical Institute*, nr 2 2011, pp.71-79.

Ceron, Andrea en Vincenzo Memoli, 'Trust in Government and Media Slant' in: *The International Journal of Press/Politics*, nr 3, 2015, pp. 339-359

Conze, Eckart, Norbert Frei, Peter Hayes en Moshe Zimmermann, *Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik*, München: Karl Blessing Verlag 2010

Cornelißen, Christoph, 'Erforschung und Erinnerung-Historiker und die zweite Geschichte' in Peter Reichel, Harald Schmid en Peter Steinbach, *Der National-Sozialismus die zweite Geschichte: überwindung, deutung, erinnerung*, München: Verlag C.H. Beck 2009, pp.217-242

Diewald-Kerkmann, Gisela, 'E. Conze u.a.: Das Amt und die Vergangenheit', <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-15773>, geraadpleegd op 28 oktober 2015

Döscher, Hans-Jürgen, *Das Auswärtige Amt im Dritten Reich: Diplomatie im Schatten der 'Endlösung'*, Berlin: Siedler Verlag 1986

Elissar, Eliahu Ben, *La Diplomatie du le IIIe Reich et les Juifs 1933-1939*, Paris: Julliard 1969

Evans, Richard J., 'The German Foreign Office and the Nazi Past' in *Neue Politische Literatur*, nr 1, 2011, pp. 165-184

Fischer, Joschka, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik-vom Kosovo bis zum 11. September*, Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch 2007

Herwig, Malte, *Die Flakhelfer. Wie aus Hitlers jüngsten Parteimitgliedern Deutschlands führende Demokraten wurden,*, München: Deutsche Verlags-Anstalt 2013

Hofmann, Gunter, *Richard von Weizsäcker: Ein deutsches Leben*, München: Verlag C.H. Beck 2010

Hürter, Johannes, 'Das Auswärtige Amt, die NS-Diktatur und der Holocaust. Kritische Bemerkungen zu einem Kommissionsbericht' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 2, 2011, pp. 167-192.

Inthorn, Sanna, *German Media and National identity*, New York: Cambria Press 2007

Kleinsteuber, Hans en Barbara Thomaß, 'The German Media Landscape', in: Georgios Terzis ed., *European Media Governance: National and Regional Dimensions*, Chicago: University of Chicago Press 2012, pp.111-124

Koerfer, Daniel, *Diplomatenjagd. Joschka Fischer, seine Unabhängige Historikerkommission und Das Amt. Mit einem Essay v. Alfred Grosser*, Potsdam: Strauss Edition 2013

Mauil, Hanns en Sebastian Harnisch, *Germany as a civilian power? The Foreign Policy of the Berlin Republic*, Manchester: Manchester University Press 2001

Mauil, Hanns 'Germany and Japan, the New Civilian Powers' in: *Foreign Affairs*, nr 5, 1990, pp. 91-106

Mayer, Michael, 'Akteure, Verbrechen und Kontinuitäten. Das Auswärtige Amt im Dritten Reich — Eine Binnendifferenzierung' in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr 4, 2011, pp. 509-532.

Mentel, Christian, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit. Teil 2 – Die Fachdebatte', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit>, geraadpleegd op 19 oktober 2015

Mentel, Christian, 'Mit Zorn und Eifer: die Debatte um das Amt und die Vergangenheit. Teil 1 – Die Pressedebatte', <http://www.zeitgeschichte-online.de/thema/mit-zorn-und-eifer-die-debatte-um-das-amt-und-die-vergangenheit-0>, geraadpleegd op 16 september 2015

Mentel, Christian, 'Die Debatte um 'Das Amt und die Vergangenheit'', *Aus Politik und Zeitgeschichte*, nr 17 2012, pp. 38-46.

Nguyen, Nha en Gaston LeBlanc, 'Image and reputation of higher education institutions in students' retention decisions' in: *International Journal of Educational Management*, nr 6, 2001, pp.303-311

Nugent, Christine R., 'West German economic reconstruction and moral reconstitution: An examination of economic instability and its impact on 'Holocaust moments'', in: *Journal of European Studies*, nr 4, 2010, pp.366-368.

Nye, Joseph, 'Public Diplomacy and Soft Power' in: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 616, 2008, pp. 94-109.

Ray, Michael, *Germany*, New York: Britannica Educational Publishing 2014

Recker, Marie-Luise, 'Das Auswärtige Amt und seine Vergangenheit', in: *Historische Zeitschrift*, 2011, nr 1, pp.125-136

Sabrow, Martin en Christian Mentel, *Das Auswärtige Amt und seine umstrittene Vergangenheit: Eine deutsche Debatte*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag 2013

Schmid, Harald, 'Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik', in: Horst-Alfred Heinrich en Michael Kohlstruck, *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2008, S. 75-98

Saunders, Mark en Philip Lewis, *Doing research in business and management*, Harlow: Pearson Education Limited 2012

Verbeek, Georgi, 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag Archipel, de Historikerstreit', in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis, *Gegijzeld door het verleden*, Amsterdam: Boom 2001, pp. 23-42.

Wissman, Nele, 'Das Amt und die Vergangenheit: Deutsche Diplomaten im Dritten Reich' in: *Politique Etrangère*, nr. 3, 2011, pp.674-677

Wolfrum, Edgar, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1999

Websites

<http://www.auswaertiges-amt.de/DE/AAmt/Geschichte/101028-Vorstellung-Studie-HistKomm.html>, geraadpleegd op 17 december 2015.

<http://www.faz.media/medien/frankfurter-allgemeine-zeitung-fuer-deutschland/>, geraadpleegd op 5 januari 2016.

http://www.sueddeutscher-verlag.de/business/sueddeutsche_zeitung/sueddeutsche_zeitung, geraadpleegd op 5 januari 2016.

<http://www.faz.media/medien/frankfurter-allgemeine-zeitung-fuer-deutschland/>, geraadpleegd op 5 januari 2016.

<http://fd.nl/economie-politiek/1091703/griekenland-wil-gelijke-behandeling-als-naoorlogs-duitsland>, geraadpleegd op 15 december 2015.

<http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/nazi-vergleich-von-bachmann-pegida-kritiker-entspannt-euch/12536248.html>, geraadpleegd op 15 december 2015.

<http://www.welt.de/regionales/bayern/article141897088/Amtsgerichtschef-zeigt-die-Sekte-Zwoelf-Staemme-an.html>, geraadpleegd op 15 december 2015.